

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskernes Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

Fortid og Nutid

2008

1 ■ Marts

Side 1-80

Tidsskrift for kulturhistorie og lokalhistorie

Fortid og Nutid

Tidsskrift for kulturhistorie og lokalhistorie

www.fortidognutid.dk

Udgivet af Dansk Historisk Fællesråd med støtte fra Statens Humanistiske Forskningsråd og fra Kulturministeriets Tidsskriftstøtteudvalg

Fortid og Nutid er udkommet siden 1914, indeholder artikler, debatindlæg og anmeldelser om aktuelle emner inden for dansk og europæisk kultur- og lokalhistorie.

Fortid og Nutid henvender sig til alle, der arbejder med og interesserer sig for kultur- og lokalhistorie. I tidsskriftet bringes bidrag af såvel historikere, etnologer, og arkæologer fra arkiv-, museums- og universitetsverdenen, som af andre historisk og kulturhistorisk interesserede skribenter.

Fortid og Nutid vil medvirke til at fremme debatten på tværs af faggrænser og videnskabelige miljøer, ligesom der lægges stor vægt på, at tidsskriftet har tæt kontakt til alle dele af landet.

Redaktionen består af ph.d. Ulrik Langen, adjunkt ved Institut for Historie, Kultur og Samfundsforhold, Syddansk Universitet, Campusvej 55, 5230 Odense M., tlf. 65 50 33 26, e-mail langen@hist.sdu.dk; cand. phil. Henrik Gjøde Nielsen, museumsinspektør ved Nordjyllands Historiske Museum, Hals Museum, postbox 31, 9370 Hals, tlf. 99 31 74 50, e-mail: hgn-kulturaalborg.dk, og ph.d. Thomas Lyngby, museumsinspektør på Det Nationalhistoriske Museum på Frederiksborg Slot, 3400 Hillerød, tlf. 48 26 04 39, e-mail: thomas.lyngby@frederiksborgmuseet.dk Redaktionssekretær: cand.mag Jesper Vesterbæk, AC-fuldmægtig ved Det Humanistiske Fakultet, Syddansk Universitet, Campusvej 55, 5230 Odense M., tlf. 25 21 28 24, e-mail: jhv@jvesterbaek.dk

Indsendelse af manuskripter

Indsendte manuskripter bedømmes dels af redaktionen, dels af en faglig relevant bedømmer fra tidsskriftets videnskabelige panel, der består af forskere fra landets universiteter, arkiver og museer.

Manuskripter sendes til Ulrik Langen og Thomas Lyngby, mens bøger til anmeldelse sendes til Henrik Gjøde Nielsen.

Abonnement koster 225 kr. årligt for 4 numre med tilsammen 320 sider. Det kan bestilles via tidsskriftets hjemmeside, www.fortidognutid.dk; samt på følgende adresse: Fortid og Nutid, Ingrid Christensen, Landsarkivet for Sjælland m-v, Postbox 661, Jagtvej 10, 2220 København N.

Forsidebilledet: *"Fredensborg-billedet". I Havesalen på Fredensborg Slot er dronning Louise og Christian IX, der sidder i sofaen, forsamlet med deres børn, svigerbørn og børnebørn. Stående midt i billedet under lysekronen kejserinde Dagmar og zar Alexander III af Rusland. Billedet kan opleves i De Kongelige Repræsentationslokaler på Christiansborg Slot. Olie på lærred. Lauritz Tuxen. 1883.*

Fortid og Nutid

Tidsskrift for kulturhistorie og lokalhistorie

Marts 2008. Hefte 1. Side 1-80

Udgivet af Dansk Historisk Fællesråd

Jes Fabricius Møller forlader redaktionen

Igen skal vi tage afsked med en redaktør af Fortid og Nutid. Det er på én gang trist og helt naturligt. Trist, fordi et bestemt menneskes gode arbejde ikke længere har indflydelse på tidsskriftet – naturligt, fordi et redaktørjob som dette, der stort set kun belønnes med æren, naturligt nok kun varer en tid. Så er der andre opgaver, der kræver opmærksomhed.

Jes Fabricius Møller har bestemt mange opgaver – som anmelder, kommentator og forsker – så nu afsluttes altså perioden som Fortid og Nutid-redaktør. Jes indtrådte i redaktionen i 2004, hvor han påtog sig opgaven som anmelderredaktør. Fra første færd deltog Jes dog også med stor energi i det almindelige redaktionelle arbejde på lige fod med resten af redaktionen. Fortid og Nutids anmeldelsessektion har en særstatus blandt de historiske tidsskrifter, og den vigtige post som anmelderredaktør har Jes bestridt

med tæft, ihærdighed og ikke mindst til stor tilfredshed for tidsskriftet. DHF's styrelse ønsker Jes held og lykke i tiden fremover.

Den ledige plads i redaktionen overtages af museumsinspektør Henrik Gjøde Nielsen. Det er meget passende, at netop han overtager anmeldelsesposten, eftersom han i flere år har været en af tidsskriftets flittigste og mest alsidige anmeldere.

Dermed er Fortid og Nutids redaktion fuldtallig og i høj grad arbejdsdygtig, så tidsskriftet kan fortsætte med at være landets bedste historiske tidsskrift. Med hensyn til fremtiden forberedes en digital udgave; hvor lang tid papirudgaven af Fortid og Nutid vil eksistere, er det svært at spå om.

Poul Porskær Poulsen
Formand for DHF

Glücksborgerne og de russiske jøder

Arthur Arnheim

Fortid og Nutid, marts 2008 s. 5-18

Det har været kendt siden 1912, at Frederik VIII i 1907 gjorde et forsøg på at standse en jødeforfølgelse under optræk i Rusland. En henvendelse til kongens nevø, zar Nikolaj II, havde tilsyneladende et positivt resultat. Dette hændelsesforløb var imidlertid kun afslutningen på bestræbelser udfoldet af den danske kongefamilie siden 1882 for at påvirke zardynastiet til at gå ind for en mere tolerant politik over for jøderne i Rusland. Tilskyndelsen til at tage sagen op kom fra jødiske kredse i ind- og udland. Den diskretion, som var nødvendig ved behandlingen af disse sager, har betydet, at kildematerialet er spinkelt og har måttet søges mange forskellige steder.

Arthur Arnheim, f. 1929. Historiker har skrevet artikler om almen jødisk historie, dansk-jødisk historie, antisemitisme m.m. i danske og internationale historiske og politologiske tidsskrifter og magasiner.

Medlemmerne af det jødiske samfund i København modtog i juni 1881 en appel om støtte til de russiske jøder, formuleret således: *"Det sydlige Rusland frembyder for Øjeblikket et Skue, som minder om Middelalderens mørkeste Dage. I Elisabethgrad, Kiew, Odessa, Cherson og andre betydelige Byer kaster man sig over Jøderne; deres Huse stormes, deres Ejendele ødelægges ved Plyndring og Mordbrand. Deres Personer skaanes ikke; ubarmhjertigt prygles Kvinder, Børn og Oldinge tildøde; Ondet breder sig med hver Dag. – Statsmyndighederne have endnu ikke formaaet at standse det. Ulykken er grænseløs. Jøderne flygte uden Tag over Hovedet, uden Klæder,*

*uden Næring. Hvorfra skal Hjælpen komme? Hidtil har den private Velgjørenhed i Udlandet alene ydet nogen Hjælp. Landets Love stille Jøderne udenfor den almindelige Ret og gjøre dem til Gjenstand for Undtagelseslove. Den Offentlige Mening er dybt rystet over denne Gjenopvaagnen af Barbariet i den 19de Aarhundrede; den har overalt tilkjendegivet sine mest levende Sympathier for Offrene for denne forfærdelige Forfølgelse."*¹

Disse forfølgelser eller pogromer, som de kaldtes i Østeuropa, var de første af flere bølger som i perioder rullede hen over det store russiske imperium helt frem til revolutionen i 1917. Imperiet styredes enevældigt af de russiske za-

rer af dynastiet Romanov støttet af den jordejende adel og af den russisk ortodokse kirke. I forbindelse med Ruslands begyndende omdannelse fra agrarsamfund til industrisamfund opstod der alvorlige sociale og politiske kriser. Krav om demokrati og parlamentarisme blev snart overdøvet af dem, der ønskede zardømmet helt afskaffet. Anarkister og socialrevolutionære benyttede politiske mord og attentater i deres kamp for magten i Rusland.²

I denne højtgearede kamp blev de russiske jøder udnyttet som fjendebillede og syndebuk – således som det så ofte har været jøders skæbne forskellige steder i verden på forskellige tidspunkter. Det var så meget mere alvorligt som den jødiske befolkning i Rusland var 5 millioner eller knap 40% af datidens jødiske verdensbefolkning. Det store flertal af de russiske jøder var socialt og uddannelsesmæssigt underprivilegerede, holdt nede af restriktioner og diskrimination i en tilstand af relativ armod.

Historikerne har ikke kunnet nå til enighed om, hvem der bar hovedansvaret for mishandlingen af jøderne. Der har været peget på kirken, provinsguvernørerne, zarens ministre – især indenrigsministrene – og zaren selv. Det er nok ikke helt galt at henvise til det autokratiske system, som styret byggede på, og som i sig selv indbød til, at man opfandt syndebukke for at aflede folkets utilfredshed.

Da de ovenfor beskrevne pogromer begyndte i foråret 1881, havde Alexander III (1881–1894) netop overtaget styret. Hans far havde været udsat for adskillige attentater, hvoraf det sidste havde kostet ham livet. Mange hæftede sig ved, at der blandt de fem revolutionære, som udførte mordet, var en jødisk kvinde ved navn Hessia Helfmann, og at det skulle være grunden til Alexanders uvilje og fjendtlighed over for jøder. Han havde

imidlertid allerede, mens han var tronfølger, fremmet antijødisk propaganda. Således havde han givet en fornem belønning til fantasten Liutostansky for hans værk: ”Om jøders brug af kristenblod”. Nedenfor vil det blive vist, hvorledes den grove uvilje mod jøder holdt sig til slutningen af hans regeringstid.³

Holdninger blandt de russiske jøder

De få russiske jøder, som på trods af diskrimination og restriktioner havde tilkæmpet sig relativ velstand og en vis position, var tilbøjelige til at tro på, at bønner og anmodninger til regimet kunne hjælpe dem til en tålelig fremtid. Andre satte deres lid til de kræfter, som arbejdede på at indføre demokrati og parlamentarisme – man havde jo erfaring fra Vesten om, at det uvægerligt måtte medføre ligeberettigelse for jøderne. Jødiske håndværkere og arbejdere i Rusland følte sig stærkt tiltrukket af de socialistiske bevægelser og troede på, at deres sejr ville bringe frihed. I begyndelsen af 1880'erne var der imidlertid et stigende antal jøder, der havde opgivet håbet om forbedringer i deres tilværelse i Rusland, som derfor valgte udvandring til Vesten eller Palæstina.

I akutte situationer, hvor en ny pogrombølge var på vej, kunne man ikke forvente hjælp, hverken fra socialister eller fra forkæmperne for demokrati. En del steder organiseredes derfor selvforsvarsgrupper for aktiv modstand til imødegåelse af angreb. Men derudover organiseredes i al hemmelighed forskellige former for politisk virksomhed.

Centret for de politiske aktiviteter befandt sig i Kowno (det nuværende Kaunas i Litauen). Her var de kulturelle og religiøse aktiviteter blandt jøderne intense. Den ledende skikkelse var rabbiner Isak Elhanan Spektor (1817-96).

"Fredensborg-billedet". I Havesalen på Fredensborg Slot er dronning Louise og Christian IX, der sidder i sofaen, forsamlet med deres børn, svigerbørn og børnebørn. Stående midt i billedet under lysekronen kejserinde Dagmar og zar Alexander III af Rusland. Billedet kan opleves i De Kongelige Repræsentationslokaler på Christiansborg Slot. Olie på lærred. Lauritz Tuxen. 1883.

Hans virksomhed på mange forskellige felter kom til at få betydning mange steder – også uden for Rusland. Han rettede henvendelser og appeller til russiske myndigheder, når forordninger og love truede jødisk eksistens og kultur, han oprettede sociale institutioner til hjælp for jøder i nød, og han var aktiv i Chibat-Zion-bevægelsen, der som forløber for den zionistiske bevægelse opmuntrede og støttede jødisk bosættelse i Palæstina. Efter pogromerne i 1881 i det sydlige Rusland dannede han den såkaldte Kowno-komité, hvis virksomhed gik ud på at skabe en politisk opinion i Vesten, som kunne presse regimet i Rusland til at fjerne den diskriminerende og restriktive behandling af jøderne, og fremfor alt at sætte en stopper for pogromernes terrorangreb.⁴

Som et første skridt sendte Spektor et manifest til de engelske jøder, for at få dem til at reagere. Et stort protestmøde blev afholdt under forsæde af Londons Lord Mayor og med deltagelse af førende engelske gejstlige og parlamentsmedlemmer. I begyndelsen af 1882 bragte The Times en artikel under overskriften *"The persecution of the Jews in Russia"*, som vakte betydelig opsigt. Herefter kom det til en forespørgselsdebat i Parlamentet. Med den formulering som ledende politikere (både før og siden) har brugt, når de ikke har fundet det opportunt at gøre noget for at afværge en humanitær katastrofe, sagde premierminister Gladstone: *"Hendes Majestæts regering er gennem sine konsulære repræsentanter i Rusland blevet informeret om de derværende forfølgelser af jøder. Det-*

te forhold må betragtes med beklagelse og afsky. Der er imidlertid her tale om en fremmed stats indre anliggende, som derfor ikke kan gøres til genstand for officiel noteudveksling eller for en engelsk undersøgelse. Der kan højst blive tale om ved lejlighed at fremføre venskabelige forestillinger. Ethvert yderligere skridt ..... ville snarere skade end gavne den jødiske befolkning". Men Gladstone benyttede ikke senere nogen "lejlighed til at fremføre venskabelige forestillinger". Tværtimod. En delegation af engelske jøder med Lord Rothschild i spidsen bad den engelske regering om at viderebefordre et bønsskrift fra jøderne i England til den russiske regering. Det fandt den engelske regering imidlertid ikke oportunt. Spektors og Kowno-komitéens arbejde for at få fremmede regeringer til at rette henvendelser til regimet i Rusland bar således ikke frugt. Derimod gav arbejdet med at rejse en opinion i England, USA og mange andre lande bedre resultater. Mange prominente ikke-jødiske ledere rundt om i verden meldte sig til at gøre en indsats, og det blev navnlig af betydning, når der skulle skaffes midler og praktisk hjælp til de nødlidende russiske jøder.⁵

"En prinsesse opdraget i en liberal atmosfære"

Kowno-komitéen søgte også at gå andre veje for at få lettet trykket på de russiske jøder. Man begyndte at undersøge, om det skulle være muligt at påvirke den enevældige zar ved direkte henvendelser fra personer, der stod ham nær. Her var det, at blikket faldt på det danske kongehus. Blandt jødiske ledere havde man tidligt forståelse for, hvilken betydning det kunne få, at tronfølgeren Alexander (III) i 1866 var blevet gift med Christian IX's datter, prinsesse Dag-

mar, "en prinsesse opdraget i en liberal atmosfære". Det var også kendt, at hendes far havde venskabelige forbindelser med danske jøder. Under de fortsatte undersøgelser af, om man kunne få det danske kongehus til at påvirke zaren, er man formentlig også blevet klar over, at zarens besøg i Danmark og hans sommerophold i Fredensborg var ideelle til at fremføre en appel. Her var zaren sædvanligvis afslappet, fri for det konstante pres forårsaget af frygten for attentater og samtidig borte fra sine jødefjendtlige indenrigsministres indflydelse.⁶

I efteråret 1881 havde Spektor sendt breve til et antal jødiske menigheder i Vesteuropa med informationer om de russiske jøders alvorlige situation. Han sikrede sig herunder hjælp fra rabbiner I. Rülff i Memel (det daværende Østpreussen). Rülffs rolle som formidler og bindeled mellem Øst- og Vesteuropas jødiske ledere var almindeligt anerkendt, og det skulle hans omfattende humanitære og politiske bistand til de russiske jøder i den kommende tid også blive. Spektors søn rejste i november 1881 på en hemmelig mission som Kowno-komitéens udsending til Memel for at forhandle med Rülff. Et af resultaterne blev, at Rülff skrev til overrabbiner Abraham Alexander Wolff i København med opfordring til ham om at gå til Christian IX for at forklare ham de russiske jøders fortvivlede situation og formå ham til at tage sagen op overfor sin svigersøn zar Alexander. Wolffs svar er ikke kendt. Af korrespondance mellem andre rabbinere ved man imidlertid, at Wolff i første omgang må have afslået. En af datidens mest initiativrige rabbinere, Samson Raphael Hirsch i Frankfurt am Main var blandt dem, som løbende blev holdt orienteret om sagen. Han havde et specielt kendskab til forholdene i København. Han var født i Hamborg i 1808 på et tidspunkt, hvor der var snæver kon-

Ungdomsbillede af overrabbiner Abraham Alexander Wolff (1801-91). På Wolffs 90-års fødselsdag mødte kronprins Frederik (VIII) op for personligt at lykønske. Det gav Wolff lejlighed til at nævne kongehusets mulighed for at tage de russiske jøders sag op over for zar Alexander III. Olie på lærred. Udført af David Monies. 1833. Det Nationalhistoriske Museum på Frederiksborg. Foto: Lennart Larsen.

Ungdomsbillede af overrabbiner Abraham Alexander Wolff (1801-91). På Wolffs 90-års fødselsdag mødte kronprins Frederik (VIII) op for personligt at lykønske. Det gav Wolff lejlighed til at nævne kongehusets mulighed for at tage de russiske jøders sag op over for zar Alexander III. Olie på lærred. Udført af David Monies. 1833. Det Nationalhistoriske Museum på Frederiksborg. Foto: Lennart Larsen.

takt mellem de to menigheder, og blev efter endt uddannelse ansat som rabbiner i fyrstendømmet Oldenburg lige syd for den danske grænse. Hirsch foreslog, at man gik videre med sagen og kunne opmuntre hertil ved at skrive, at

han kendte mindst 5 jøder i København, som kunne påtage sig opgaven. Han forsøgte sig derefter med én af dem ved at henvende sig til etatsråd I. W. Heyman (bryggeriet Svanholm). Men han havde ikke heldet med sig.⁷

Kowno-komitéen fulgte tilsyneladende ikke sagen op, men ni år senere blev det på en ejendommelig måde oplyst, at der var sket en henvendelse til Christian IX i foråret 1882, og at kongen havde reageret positivt og havde henvendt sig til zaren om sagen. Det kom frem, da kronprins Frederik (VIII) i 1891 kom på visit hos overrabbiner Wolff for at gratulere med hans 90 års fødselsdag. Ved den lejlighed, spurgte Wolff kronprinsen, om kongefamilien ikke kunne gå i forbøn for de russiske jøder hos zaren. Kronprinsen svarede, at overrabbineren jo kendte resultatet, da Christian IX ni år tidligere havde bragt sagen op i en samtale med zaren. Svaret tyder på, at hvis det ikke var Wolff selv, som dengang var gået til kongen, så var han i hvert fald blevet orienteret om, at Christian IX havde fulgt en anmodning om at tage spørgsmålet op. Med kendskab til senere opfordringer fra andre (som vil blive refereret nedenfor) er Christian IX blevet temmelig skarpt afvist af Alexander III.⁸

Alt dette foregik i yderste hemmelighed, og man er henvist til sekundære kilder, når man søger oplysninger om, hvad der skete. Den danske offentlighed var imidlertid gennem pressen godt orienteret om pogromerne i Rusland og reagerede ved at organisere indsamlinger for derved at bidrage til en humanitær indsats for ofrene. I foråret 1882 bragte aviserne i København en opfordring til at yde pengebidrag underskrevet af 12 fremtrædende københavnere, heriblandt professorer, rigsdagsmænd og medlemmer af borgerrepræsentationen. Ti af de tolv underskrivere var ikke-jøder.⁹

Politik – ”En familie”

Af privat korrespondance mellem kongefamilien og zardynastiets medlemmer fremgår det, at de familiære relationer var hjertelige. De hyppige møder – herunder især sommeropholdene i Fredensborg – medvirkede til opretholdelse af de varme følelser. Uden tvivl var den danske kongefamilie glad for ”Sacha” som man kaldte Alexander III i familiekredsen. De så ham som den gode ægteemand og kærlige familiefar, han var for sine og Maria Feodorovnas børn. (Prinsesse Dagmar havde ved ægteskabet og optagelse i den ortodokse russiske kirke fået navnet Maria Feodorovna). Af breve fra både Christian IX og Frederik VIII til zarerne fremgår, at det ikke alene var private og personlige forhold, som blev taget op i korrespondancen. Man tog også politiske forhold op. Kronprins Frederiks breve til søsteren Maria Feodorovna indeholdt ofte udklip fra danske aviser om forhold i Rusland, som hun ikke har kunnet læse i russiske aviser, eller som hun formodedes ikke at være orienteret om fra anden side. Meget tyder på, at når et politisk forhold er taget op i brevene, har det været på foranledning af en part, som har henvendt sig til kongefamilien for at bede denne om at gøre sin indflydelse gældende. Problemerne for de russiske jøder har i den forbindelse ikke haft første prioritet. Når politiske forhold diskuteredes i brevene, har det oftere drejet sig om det russiske styres behandling (eller måske snarere mishandling) af det finske folk. Både i 1894, da Nikolaj II var blevet udråbt til zar efter faderens død, og i 1905, da forspillet til den senere store russiske revolution udspilledes, tog kronprins Frederik finnernes sag op over for sin nevø, zaren, med nogle temmelig kraftigt formulerede råd om, hvorledes forholdene i Finland burde ordnes. For så vidt det

jødiske spørgsmål angår, fremgår det af et brev fra kronprinsen til søsteren, dateret 16.12.1890, at kongefamilien har drøftet de russiske jøders situation og har haft vanskelighed ved at forstå, at zar Alexander stiltiende har godkendt, eller måske endda stået bag, forfølgelserne af jøder. Kronprinsen skrev således: ”...Forinden jeg slutter, lad i al Beskedenhed og uden at tænke på at ville blande (mig) i Noget, blot sig dig dette, at ogsaa her, som rundt om i Verden følge Jøderne deres Troesfællers Skæbne for Øjeblikket i Rusland. Jeg har lovet ved lejlighed at ”ville nævne det i al Fortrolighed for dig”, da man i Almindelighed troer, at det umuligt kan være med Sachas Vidende og Vilie, at de bliver behandlet saa. Jeg har svaret, at det vist var overdrevet, men noget er der jo dog i det, thi lignende sørgelige klager lød jo ogsaa fra Østersø Provindserne dengang du altid sagde: ”Aah! det er meget overdrevet”. Nu vise disse sig dog at være sande, muligen det ogsaa kan være Tilfældet med de omtalte Jøder”.

Af slutningen på kronprins Frederiks brev fremgår, at han, selvom han har været forsigtig i sine formuleringer i brevet til søsteren, der måtte være loyal overfor sin ægtefælle zaren, alligevel ikke kunne skjule sin sympati for jøderne. Det udtrykte han således: ”Men undskyld, elskede Minny, dette kun mellem os ... gøre hvad du kan, thi i hele Verden var det kun Jøderne, som kunne skades alt for meget”. Bag dets mærkværdige sprogbrug mærkes en ægte medlidenhed med det jødiske folks skæbne.¹⁰

Men hvad var det, som foranledigede kronprinsen til at bede søsteren ”ved lejlighed at ville nævne” problemet overfor zaren?

En ny bølge pøgromer i Rusland havde atter fået rabbiner Spektor til at tage et initiativ. Han skrev til jødiske ledere i Vesten i maj 1890 med forslag om forny-

ede diplomatiske aktioner blandt andet ved hjælp af det danske kongehus. Nu gik hans forslag på, at man skulle bede en fremtrædende person om direkte at gå i audiens hos zaren, når denne om sommeren kom til Danmark for at holde ferie der.

Datidens store jødiske verdensorganisation ”*Alliance Israelite Universelle*” i Paris bragte sagen videre ved at skrive til overrabbiner Wolff i København og opfordre ham til at påtage sig opgaven. Wolff svarede, at han var for gammel og svag hertil, men lovede at mobilisere Landmandsbankens direktør, Isak Glückstadt, til hvervet. Wolff må straks være gået i gang med at bede kongehuset om at være behjælpelig med at arrangere et møde mellem Glückstadt og zaren den selvsamme sommer. Forsøgene blev gjort, men uden held. I et brev fra juni 1890 meddelte Wolff Alliance Israelite Universelle, at kabinetssekretær Rosenblad havde kontaktet ham for at meddele, at en eventuel audiens måtte opgives, idet zaren ikke ville komme til Danmark denne sommer.¹¹

Masseudvandringen

Hovedpersonen i disse års forsøg på at komme de russiske jøder til hjælp var baron Maurice de Hirsch. Han var bankier og industrialist i det helt store format og – hvis man kan dømme efter de pengebeløb han forærede – datidens største filantrop (målt ikke alene med jødisk, men også med international målestok). Han havde i sine yngre dage fået koncession på anlæg og drift af det jernbanenet som forbandt Europa med Orienten (Paris-Konstantinopel). Under sit arbejde hermed var han blevet opmærksom på de orientalske jøders lave sociale placering og deres mangel på tidssvarende uddannelse. Han havde derfor fi-

nansieret og i samarbejde med Alliance Israelite Universelle oprettet en stribe fag- og landbrugsskoler for jøder i Orienten og på Balkan. I forlængelse heraf havde han i 1890 lavet en plan om en tilsvarende, men langt større indsats for de russiske jøder. I den forbindelse erklærede han sig villig til at yde den for datiden svimlende sum af 50 millioner guld-francs. Som altid, når Hirsch skulle gennemføre store planer, havde han gjort grundige forberedelser, og i sidste stadium af disse kom forhandlinger med de russiske myndigheder. For overhovedet at komme i gang hermed måtte der ydes kontante vederlag. I dette tilfælde udbetalte baronen en million francs til den ortodokse russiske kirkes sogneskoler. Det viste sig at være spildte penge. Da det kom til stykket strandede planerne på de russiske myndigheders krav om kontrol med de jødiske skolers oprettelse og drift.

Hirsch og andre, der ville bringe hjælp til de russiske jøder, forstod i begyndelsen af 1890'erne, at løsningen på problemerne ikke skulle søges i, men uden for Rusland. Masseudvandring og bosættelse på steder i verden, hvor de russiske jøder kunne opbygge en ny tilværelse, var den eneste mulighed. Men også hertil krævedes en vis medvirken fra de russiske myndigheder. Under arbejdet for at få denne skulle de fyrstelige familiemøder på Fredensborg komme til at spille en mindre, men vigtig, rolle.

De af baron Hirsch og hans hjælpere fremsatte planer gik ud på at flytte tre millioner jøder ud af Rusland over en 20-årig periode og skabe hjemsted og erhvervsmuligheder på egnede steder i udlandet. Udgifterne var beregnet til mange hundrede millioner francs. Finansieringen viste sig at være den mindste vanskelighed. Med Hirsch som største bidragyder skabtes The Jewish Colonisation Association (JCA) med det formål

at købe jord og skabe bosættelsesmuligheder for de russiske jøder, hovedsagelig i Argentina, men også andre egnede steder. I løbet af få år var JCAs kapital oppe på 180 millioner franc. Langt vanskeligere blev det at få den nødvendige medvirken og velvilje fra det russiske regime og bureaukrati. Det drejede sig om at få rejsetilladelser fra jødernes opholdssteder til udskibningshavnene, fritagelse for at betale for udrejsetilladelser og fritagelse for militærtjeneste for de værnepligtige, der var forpligtede til at tjene 25 år i den russiske hær.¹²

Også her var det karakteristisk for Hirsch, at der som sædvanligt blev lavet grundige forarbejder og undersøgelser til de projekter, han præsenterede. I 1891 havde han som sin repræsentant sendt Arnold White – et ikke-jødisk medlem af det engelske parlament – til Rusland for at forhandle med zarens ministre om planens gennemførelse og med den yderligere opgave at udarbejde en rapport om de russiske jøders situation og motivering for udvandring og omplantning.

De russiske ministre syntes at være positivt stemt for tanken om at komme af med jøderne. En af dem White forhandlede med var den indflydelsesrige administrator for den ortodokse russiske kirke Pobjedorostsev, der ikke lagde skjul på sit syn på den russiske jøde, som han karakteriserede som: *"En mellemting mellem en gavtyv og en ågerkarl"*. Denne, af zaren højt betroede rådgiver, benyttede lejligheden til at fortælle White, at forsøget på at skaffe jøderne en ny tilværelse uden for Rusland var dømt til at mislykkes, fordi: *"Jøden er en parasit. Fjerner man ham fra den levende organisme, som han snylter på og ernærer sig ved, vil han overladt til sig selv gå til grunde"*.

Med denne salve begav White sig ud i landet for ved selvsyn at danne sig et

indtryk af de russiske jøder. Hans rapport om deres motivation og muligheder for at tilpasse sig nye forhold gav et noget andet billede af dem, end zarens rådgiver havde præsenteret. White skrev i sin rapport: *"Hvis standhaftighed, tålmodighed og mådehold er prisværdige egenskaber, så må jøderne betragtes som et fortræffeligt folk. Med fornuftig ansporing er et sådant folk egnet til en velorganiseret kolonisation – ligegyldigt om det drejer sig om bosættelse i Argentina, Sibirien eller Sydafrika"*.

Arnold White havde under sin *"fact-finding tour"* i Rusland søgt at få direkte adgang til zaren, men det lykkedes ham ikke at få audiens. I august 1891 var White i Danmark. På dette tidspunkt var Christian IXs familie atter samlet til sommerferie i Fredensborg. White gjorde da et nyt forsøg. Det foregik på den måde, at han fik en anden af Christian IXs døtre, prinsesse Alexandra – gift med prinsen af Wales, den senere engelske Kong Edward VII – til at opsøge zaren for at overtale ham til at modtage White. Der var den særligt interessante omstændighed herved, at baron Hirsch, som White var udsending for, hørte til prinsen af Wales personlige omgangskreds. Zarens reaktion på prinsessens henvendelse blev indberettet i en rapport fra den tyske gesandt i København, der oplyste, at Alexander III skulle have sagt: *"Jamais je ne recevrai l'emissaire d'un juif"* – at han aldrig ville være rede til at modtage en udsending for en jøde. Et meget klart udtryk for zarens holdning til jøder.¹³

Netop i året 1891, hvor alt dette skete, kom en kejserlig forordning om udvisning af jøder fra Moskva, der gjorde 100.000 hjemløse. Det skabte panik blandt de russiske jøder. Rygterne om Hirschs udvandringsplan gav derefter stødet til, at det, som skulle have været en velorganiseret og roligt forløben-

de udvandring, blev til en flugt over hals og hoved. Den største del af flygtningestrømmen gik ikke til Argentina, som Hirsch havde planlagt, men til USA, "*frihedens og de uanede muligheders land*".

Ny Zar – men samme politik

I løbet af en årrække havde der tegnet sig et mønster i zarernes politik. Når en zar, som havde vist sig reformvenlig, døde, efterfulgtes han af en, der var reaktionær. En reaktionær zar fulgtes sædvanligvis af en, som gik ind for reformer. Dette mønster blev brudt, da Nikolaj II i 1894, efter faderen Alexander III's død, overtog det enevældige styre. Nikolaj erklærede tidligt, at han ikke var indstillet på at afgive noget af magten. Hvad angår de russiske jøder, så var disse også tydeligvis klare over, hvad der ventede dem. I en fortrolig jødisk rapport fra 1895 hed det: "*Kronen ..... er stærkt forudindtaget mod jøder. Der eksisterer slet ingen mulighed for at fæstne Hans Majestæts opmærksomhed på tingenes virkelige tilstand. Selv de rådgivere, som forholder sig tolerant og retfærdigt mod jøderne, tør ikke lægge et godt ord ind for dem af frygt (for konsekvensen for dem selv)*".¹⁴

I de følgende år skærpedes de russiske socialdemokraters og socialrevolutionæres kamp mod regimet. Det medførte, at regeringens holdning til jøderne fik en ny og farligere drejning. Den klassiske antisemitiske model blev bragt i anvendelse: At piske et jødehad op baseret på konstruerede argumenter uden bund i realiteterne for at bekæmpe en opposition eller konsolidere regimet. Argumenterne, som blev brugt, var skiftevis, at oppositionelle og revolutionære bevægelser var domineret af jøder eller også, at jøder arbejdede på en plan om at gøre alle russere til deres trælle.

De nye pogromer begyndte med en tre dage lang blodig massakre mod jøder i Kishinev i påsken 1903. Disse fulgtes snart af adskillige andre. Angrebene havde en helt anden karakter end dem, man havde oplevet i 1880'erne og -90'erne. Det blev hurtigt forstået af den russiske befolkning, at de centrale myndigheder stiltiende så med sympati på angrebene mod jøder. Zar Nikolaj udtrykte over for regeringen, at det havde været nødvendigt at give jøderne en lektion på grund af deres arrogance, og fordi de var i forfronten af de revolutionære bevægelser. Den tidligere politichef og nu indenrigsminister, Plehve, er blevet citeret for en endnu klarere udtalelse: "*Vi vil kvæle revolutionen i jødisk blod*". Jødeforfølgelser skulle være midlet i kampen mod de revolutionære kræfter.¹⁵

Begivenhederne i Rusland blev fulgt opmærksomt i den vestlige verden. En artikel i The Times vakte stor opsigt. Bladet offentliggjorde et brev fra den russiske indenrigsminister til chefen for det gouvernement, hvor Kishinev var beliggende, om at han skulle tolerere udbrud af pogromer. Det blev imidlertid ikke pres udefra, der tøvende fik den russiske regering til at love visse begrænsede reformer, heriblandt at give jøder begrænset valgret til den rigsdag (Dumaen), som foresloges oprettet. Nederlaget i den russisk-japanske krig og den efterfølgende massive uro i befolkningen, som var en forsmag på den revolution, som kom i 1917, blev det, der fik styret til at gå med til forsigtige reformer. Det skete med udstedelsen af et manifest af 17. oktober 1905. Inertien i russernes holdning til jøderne og det reaktionære styres modstand mod reformer udløste straks omfattende pogromer. I løbet af få dage var antallet af ofre oppe på over 7000 dræbte og sårede og afbrænding og plyndring af jødisk ejen-

dom kunne opgøres til over 60 millioner rubler. Et interessant brev fra Nikolaj II til moderen, enkekejserinde Maria Feodorovna (tidligere prinsesse Dagmar) afslører zarens forståelse af og holdning til begivenhederne: *"De undergravende elementer rejste hovedet i de første dage efter manifestet, men en kraftig reaktion satte hurtigt ind og en stor mængde loyale folk viste deres styrke. Resultatet var klart, og hvad man kunne forvente i vort land. Socialisterne og de revolutionæres frækhed har endnu engang vakt folkets vrede: og da nu 9/10 af de, som har ansporet uroen er jøder, blev mishaget rettet mod dem. Derfor fandt pogromerne sted. Det er virkelig forbavsende, hvordan de fandt sted samtidig over hele Rusland og Sibirien"*.¹⁶

Selvom zaren således udtrykte, at folket fandt reformerne uønskede, og udgød deres vrede gennem pogromerne, blev det efter 1905 mærkbart, at centralregeringen ikke – som i Plehves tid – ønskede pogromvåbnet benyttet som instrument i kampen mod revolutionære kræfter. Dette blev baggrunden for, at et nyt forsøg fra dansk side på at standse et truende angreb på russiske jøder kunne krones med held.

En intervention som gav resultat¹⁷

Initiativtageren var professor David Simonsen. Han havde været hjælperabbiner for overrabbiner A.A. Wolff i perioden 1869-91 og blev derefter dennes efterfølger i embedet. I 1902 trak Simonsen sig tilbage fra stillingen som overrabbiner og helligede sig herefter videnskabelig forskning og jødisk hjælpearbejde. Gennem begge disse aktiviteter var han i stadig kontakt med ledende jødiske personligheder og organisationer over hele verden. Engang i det tidlige forår 1907 modtog han et foruro-

ligende budskab fra Rusland. Heri hed det, at der i et bestemt russisk guvernement blev truffet forberedelser til iværksættelse af et pogrom ved den nært forestående påske. Man bad Simonsen om at foranledige det danske kongehus til at intervenere over for zaren, så at denne kunne gribe ind og standse angrebene inden de gik i gang.

Meget tyder på, at Simonsen kendte til de tidligere bestræbelser af tilsvarende art, som havde været udfoldet i Christian IXs tid. Selvom de havde været omgærdet med yderste diskretion, er det ikke sandsynligt, at overrabbiner Wolff skulle have holdt dem hemmelige for sin hjælperabbiner. Simonsen valgte da også samme fremgangsmåde, som tidligere havde været forsøgt: At finde en talsmand med fine *"akkreditiver"* i form af position i det danske samfund og med gode relationer til kongehuset.

Den mest oplagte kandidat til at løse opgaven var Isak Glückstadt, der på dette tidspunkt havde været Landmandsbankens direktør i 35 år og ført banken frem til at blive den ledende i branchen. Han var tillige formand for Det mosaiske Troessamfund. Men ham blev det ikke. Simonsen overtalte Moses Melchior fra handelshuset Moses og søn G. Melchior til at påtage sig hvervet.

Moses Melchior var på dette tidspunkt 82 år og kunne se tilbage på et liv, i hvilket han – uden at have søgt det – havde opnået en position i det danske samfund. Han var ikke længere aktiv i familiefirmaet, som han havde været med til at ekspandere og konsolidere. I mange år havde han haft tillidsposter i Groserer-societetet, Sø- og Handelsretten, Københavns Borgerrepræsentation og i erhvervsorganisationer som Store Nordiske Telegrafelskab, 4. Søforsikringselskab m. fl. Han havde deltaget både med rigelige pengebidrag og sin arbejdskraft i adskillige både jødiske og ikke-

jødiske sociale velfærdsorganisationers virksomhed. Men derudover skulle det vise sig, at Simonsen havde valgt rigtigt, idet Moses Melchior på trods af sin fremskredne alder var i besiddelse både af det mod og den konduite, som skulle vise sig at være nødvendige i forhandlingssituationen.

Samtalen mellem Simonsen og Moses Melchior har fundet sted torsdag den 18. april. Det år faldt den russiske påske i slutningen af april. Der var derfor ingen tid at spille, og Melchior henvendte sig straks til hoffet for at få en privataudien hos Kong Frederik. Han fik tilbagemelding om, at han ville blive modtaget den førstkommende mandag, men bad om at få mødet fremskyndet på grund af sagens hastende karakter. Kongen indvilligede herefter i at fremskynde audiensen til om lørdagen. Da Melchior ankom, havde kongen allerede fået at vide, hvad sagen drejede sig om. Appellen fra Melchior var kort og klar. Han bad kongen henvende sig til sin søstersøn zar Nikolaj for at få denne til at tage forholdsregler mod udbrud af pogromer ved den forestående påskefest.

Man kan forestille sig, at Kong Frederik må have stået overfor et vanskeligt problem. Igennem mere end 20 år havde han været vidne til flere forgæves forsøg fra kongehusets side på at påvirke Nikolajs far til at mildne de russiske jøders kår.

Selv havde han drøftet spørgsmålet med sin søster, kejserinde Maria Feodorovna, ligeledes uden resultat. Samtidig måtte han tage jødernes øjeblikkelige situation i betragtning, hvor deres sag var del i den krise, som netop havde ført Rusland til randen af en revolution. Man kan ikke undre sig over, at Kong Frederiks første reaktion var et afslag. Det blev givet med den diplomatisk-politiske forklaring, som altid blev brugt i lignende situationer: *"Man kunne ikke*

blande sig i en fremmed stats indre anliggender". Så var det, at Moses Melchior med stor åndsnærværelse og endnu større dristighed fik vendt stemningen ved at sige: *"Ja, så har jeg ikke mere at sige. Jeg vil blot håbe, når Deres Majestæt på næste fredag læser morgenaviserne om så og så mange ulykkelige jødernes drab, at Deres samvittighed lader Dem have ro"*. Den bemærkning fik kongen til at indvillige i at skrive til sin søster, Maria Feodorovna, for at hun kunne bede sin søn zaren om at gribe ind. Enkekejserinden var imidlertid ikke i Rusland på dette tidspunkt, og Melchior bad, under henvisning hertil og til at påsken var nær, kongen om både at telegrafere og skrive brev direkte til zaren, for som han sagde, *"et brev kunne let blive borte (!)"*. Det lovede kongen, og Moses Melchiors opgave var dermed løst.

Simonsen var overbevist om, at kongen havde holdt sit løfte og fandt endvidere oplysninger, der overbeviste ham om, at zaren under påvirkning af kongens appel havde givet ordrer til at forhindre forsøg på voldelige angreb mod jøder. Den opfattelse havde han fået ved at læse tyske avisers rapporter fra Rusland umiddelbart før påsken. I dem hed det nemlig, at guvernørerne havde fået strenge ordrer til ikke at tillade uro af nogen art. At sådanne ordrer virkelig blev udstedt, er bekræftet fra anden side. Den 23. april – som var tirsdagen før påsken – modtog den russiske indenrigsminister Stolypin en delegation fra Dumaen, som ved den lejlighed spurgte ham, hvad han tænkte sig at gøre for at forhindre uro i forbindelse med påskefesten. Han svarede, at man straks måtte telegrafere til cheferne for de enkelte guvernementer om at tage energiske skridt for at forhindre optøjer.¹⁸

Der eksisterer ikke noget endeligt bevis på, at Kong Frederiks intervention var udslagsgivende for den indgriben

som faktisk fandt sted. Sandsynligheden taler for, at appellen fra kongen kan have været medvirkende årsag. På dette tidspunkt – foråret 1907 – var der i den russiske regering vågnende forståelse for, at anvendelse eller stiltiende accept af pogromer ikke var nogen konstruktiv politik, og at den udenlandske kritik af dem skadede Rusland. Resultatet af alt dette var at statsmagten greb ind, og at 1907, i modsætning til hvad der havde været tilfældet ved påsken de tidligere år, blev pogromfri.

Det danske kongehus' indsats sat i perspektiv

Kongehusets indsats for at hjælpe de russiske jøder er ikke omtalt i de store skildringer af jødernes historie i 19.-20. århundrede. Selv historikeren Simon Dubnow, som har beskæftiget sig indgående med de russiske jøders historie i denne periode, nævner den ikke. Man skal da også se indsatsen i et særligt perspektiv for at forstå dens betydning. Udgangspunktet er her den iagttagelse, som satte gang i hændelserne. Nogle jøder i Østeuropa havde mærket sig, at den russiske tronfølger i 1866 var blevet gift med *"en prinsesse opdraget i en liberal atmosfære"*. De, der kom med dette udsagn, har sikkert ikke kendt til det danske kongehus eller danske regeringers holdning til jøder. Alligevel ramte de plet.

Adskillige hændelser viser, at liberalitet – i betydningen frisind – over for jøder har været et gennemgående træk i flere danske regenters og regeringers stillingtagen til jøder og de problemer jøder har måttet kæmpe med.

De privilegier, som Christian IV gav portugisiske jøder sammen med en invitation til dem om at bosætte sig i her-tugdømmerne, var ikke udtryk for libe-

ralitet – det var en forretningsmæssig disposition. Derimod var det frihedsbrev i form af privilegier, som kongen i 1640 gav de fattige ashkenasiske jøder i Altona/Hamburg, udtryk for et frisind over for jøder, som var højst usædvanligt på denne tid (historikere kritiske over for Christian IV vil nok tilføje, at det i almindelighed var atypisk for kongens adfærd).

Omkring 100 år senere optrådte en anden dansk konge med en speciel hjælp til jøder i nød. Det var Christian VI, som i 1745 inter文enerede hos kejserinde Maria Theresia til fordel for jøderne i Prag, som hun med kort varsel havde udvist fra byen. Der var flere regenter, som gik i forbøn for Prags jøder, men det var med diplomatiske henstillinger til den østrigske kansler. Christian VI henvendte sig derimod direkte til Maria Theresia ved et personligt brev og udsatte sig derved for den stormægtige kejserindes frygtede vrede.

Under den danske Kong Frederik VI og hans regerings mangeårige behandling af spørgsmålet om jødernes borgerlige ligeberettelse gik man frem med en tydelig liberal holdning, der gik langt videre end andre europæiske regeringer, som på samme tid arbejdede med det tilsvarende problem. Til dette slutter sig nu Christian IX og Frederik VIIIs bestræbelser for at hjælpe de russiske jøder. Det samlede billede af danske regenters og regeringers holdning til jøderne op gennem tiderne kan derfor berettiget betegnes som tolerant og liberalt.

Overlevelsestrategi

Der er imidlertid også et alment jødisk historisk perspektiv, som der er anledning til her at bringe i anvendelse: Jødernes forhold til det danske kongehus afspejler det, man kan kalde jødisk over-

levelsesstrategi.

Gennem de mange hundrede år, hvor de jødiske samfund har levet som truede minoriteter rundt om i verden, har de udviklet en overlevelsesstrategi. Den har i princippet haft to former. Jøder har forsøgt at gøre sig usynlige, at falde sammen med omgivelserne og i almindelighed at holde lav profil. Sociologer kalder det integration/assimilation. En anden metode har været at søge magthaveres eller kongers beskyttelse. Det er således signifikant, at de første jøder, som blivende bosatte sig i det danske kongerige, gjorde det som Christian IV's "beskyttelsesjøder" (Schutzjuden).

En særlig faktor eller et særligt ele-

ment i overlevelsen ved hjælp af beskyttelse udgøres af den såkaldte shtadlan. Shtadlanen var en jøde, der i kraft af et godt forhold til en regent eller magthaver var i stand til at udvirke beskyttelsen. Shtadlaners virksomhed er kendt langt tilbage i middelalderen. Den måske berømteste shtadlan var Manasseh ben Israel, som ved henvendelse til Oliver Cromwell i 1655 udvirkede, at jøder atter fik adgang til England, hvorfra de siden 1290 havde været forvist.

Moses Melchior forsøg på gennem Frederik VIII at opnå beskyttelse af de pogromtruede russiske jøder kan der- ved ses som den sidste episode i dansk jødisk historie, hvor en shtadlan har været virksom.

Noter

Til udarbejdelsen af denne artikel er der benyttet utrykte kilder i form af breve fra kongehusets arkiv. For tilladelsen til at benytte disse fremføres hermed en særlig tak til dronning Margrethe. Brev fra de russiske zarer til de danske konger fra det russiske statsarkiv har også været benyttet. For deres fremskaffelse takker forfatteren professor Julia Kudrina, det russiske videnskabsakademi i Moskva.

- 1 Abraham Wolffs papirer. Diverse sager. Rigsarkivet. Det mosaiske Troessamfunds arkiv. Nr. 973.
- 2 Heinz-Dietrich Löve: The Tsars and the Jews, Chur 1993, s. 27-48.
- 3 Simon Dubnow: Die neueste Geschichte des jüdischen Volkes, Berlin 1929, s. 119-124.
- 4 Encyclopedia Judaica, vol. 15, Jerusalem 1973, col. 259-261.
- 5 Dubnow, s. 147-149.
- 6 Israel Halperin: "áéú äîëâú äãðé åøãéðáú

- äéääéí áðñéä äöøéú”, ”Beit hamalchut hadeni uredifot hajehudim berussia hazardit”, tidsskriftet Tarbitz, vol. XXXIV, 1965, s. 183. Udtalelsen om prinsesse Dagmar ”som prinsesse opdraget i en liberal atmosfære” blev fremsat af den førende rabbiner i Wien, Adolf Jellinek, og er refereret i ”Die Neuzeit”, Wien 1882, nr. 13-15.
- 7 Jakob Lifschitz: ”æéèðáí éð÷á”, ”Zichon Ya’akov”, Kowno 1930, s. 21.
  - 8 Halperin, s. 190.
  - 9 Allgemeine Zeitung des Judentums, 1882, s. 498. Brevet var underskrevet af: Grosserer Peter Egholm, Rigsdagsmand Professor Brix, Rigsdagsmand Professor Dr. Jur. Goos, Bankier Ludvig Hansen, Højesteretssagfører, Borgerrepræsentant E.G. Henriksen, Overretssagfører E.L. Herfort, Borgerrepræsentant Severin Jensen, Vicepræsident, Borgerrepræsentant H.H. Kayser, Professor, Dr. Med. Lehmann, Etatsråd Moritz G. Melchior, Professor, Overrabbiner A.A. Wolff og Købmand Christian F. Sjelle.
  - 10 Kronprins Frederik (VIII): Brev af 26.12.1890 til Maria Feodorovna (Prinsesse Dagmar): Korrespondance, Kongehusets arkiv (Rigsarkivet)
  - 11 Halperin, s. 189-191.
  - 12 Dubnow, vol. X, s. 190-192.
  - 13 Halperin, s. 191. Whites rapport: ”Jewish Colonization and the Russian Persecutions” er optryk i New Review, London 1891, no.27.
  - 14 Dubnow, vol. X, s. 201.
  - 15 Dubnow, vol. X, s. 308-372.
  - 16 E. J. Bing: Letters of the Tsar Nicholas and the Empress Maria Feodorovna. London 1937.
  - 17 Skildringen af interventionen bygger på: (1) Illustreret Tidende, årgang 54, 1. december 1912. (2) David Simonsen: Da Pogromerne i Foraaret 1907 blev standsede, i Tidsskrift for Jødisk Historie og Litteratur, vol I, 1918, s. 188-190.
  - 18 Halperin, s. 192.

Frederik Schiern og universalhistorien

Bertel Nygaard

Fortid og Nutid, marts 2008 s. 19-40

Den danske historiker Frederik Schiern er et af de væsentligste eksempler på, hvordan den historiefilosofiske inspiration fra Hegel prægede det danske historiefags udvikling i 1830'erne og 1840'erne. I disse år og frem til sin død i 1882 udviklede Schiern tanker om historievidenskab som historiefilosofi og om universalhistorie hinsides de nationale rammer. For senere generationer af historikere dannede dette ikke kun noget, man kunne afgrænse sig fra, men også en kilde til inspiration. Ved at se nærmere på disse tanker kan man nuancere forståelsen af det danske historiefags udvikling. Måske kan man dermed samtidig udfordre de teoretiske og metodiske overvejelser, som ligger til grund for moderne historikers opfattelse af deres fag.

Bertel Nygaard, f. 1977, ph.d. i historie. For tiden ansat som post.doc.-stipendiat ved Institut for Historie og Områdestudier, Aarhus Universitet.

I skildringer af det moderne historiefags grundlag er det ret sjældent, at man ser G.W.F. Hegels historiefilosofi omtalt som noget positivt bidrag. Tværtimod fremhæves denne tænkning oftest som udgangspunkt for afvisning. Dels afvises den hegelske filosofi historieteoretisk typisk som alt det, et videnskabeligt historiefag ikke bør være: teleologisk, holistisk osv. Dels skildres denne filosofi i videnskabshistorisk henseende som en prævidenskabelig tilgang, der måtte overvindes, før et moderne, kildekritisk baseret og detailforskende historiefag kunne opstå.¹

Skillelinjen mellem historiefilosofi og videnskabelig historieforskning sættes ofte ved de tyske historikere, især Leopold von Ranke og B.G. Niebuhr. Disse opererede nok med universalhistoriske synteser. Fra 1820'erne og frem forsvarede de imidlertid ivrigt udforskningen af delen (den enkelte stat, det enkelte folk, den enkelte epoke) i dens særegenhed som det væsentligste udgangspunkt for historiens udforskning. Verdensudviklingen måtte med Rankes ord vise sig for historikeren "während der betrachtung des Einzelnen".³ Derfor måtte forbindelsen til den universalhistoriske

konception etableres ved det, Wilhelm von Humboldt kaldte anen, snarere end ved den syntetiserende, verdenshistoriske fornuft, som Hegel havde sat i centrum.⁴

Afvisningen af den Hegel-inspirerede historieskrivning som et prævidenskabeligt stadium, der måtte afvises, ses både i nyere og ældre fremstillinger. I en antologi om historieteori fra 2004 nævnes Hegel som eksempel på det, videnskabs-teoretikeren Karl Popper kaldte 'historicisme', dvs. opfattelsen af historien som ét sammenhængende forløb med ufravigelige udviklingslove. Dermed sættes Hegels tilgang i modsætning til begrebet 'historisme', der i stedet bestemmes som "den position, at et givet fænomen forstås bedst gennem en forståelse af dets historie".⁵ I H.P. Clausens klassiske metode- og teorbog fra 1963 er Hegel helt udeladt fra fremstillingen af historiens udvikling til videnskab.⁶ Ellen Jørgensens mere detaljerede overblik fra 1943 over dansk historieskrivning i det 19. århundrede bemærker kort, at den hegeliske filosofi øvede indflydelse på danske historikere omkring år 1840. Lidt nærmere undersøges feltet i senere historiografiske undersøgelser. Små fem årtier senere skildrer Jens Chr. Manniche sådanne tendenser over et par sider som led i en oversigt over dansk historieskrivning 1830-80. Begge fokuserer dog, som Clausen, især på, hvordan sådanne historiefilosofiske elementer blev overvundet til fordel for fokus på kildekritisk metode og teknik.⁷ Mads Mordhorsts ph.d.-afhandling fra 2002 berører bl.a. hegeliansk historiefilosofiske tendenser som led i traditioner, der spores fra cirka 1770 til cirka 1840, men udelader dermed dels meget af den historiefilosofi, der blev nedlagt i universalhistoriografisk praksis, dels den nøjere kortlægning af de tråde af kontinuitet, der kunne række hinsides 1840.⁸ Derudover

har undersøgelser af individuelle danske historikere, blandt andre C.F. Allen og Caspar Paludan-Müller, konstateret et forhold til den hegeliske filosofi. De har dog hyppigst set sådanne indflydelser alene i syntesebestrebelse og ikke i orienteringen mod historisk detailforskning, der i stedet uden videre er blevet forbundet med inspiration fra især Ranke.⁹ Dertil kommer, at en betydelig del af de seneste årtiers historiografiske og idehistoriske interesse har interesseret sig specifikt for fremvæksten af danmarkshistorie-fremstillinger som udtryk for udviklingen af en moderne nationalisme som sådan. Dette har selv sagt en betydelig værdi, men også den oplagte bivirkning, at de mere internationalt orienterede grene af historieskrivningen, herunder den hegeliansk inspirerede universalhistorie, ikke sjældent er blevet marginaliseret.

Ser man nærmere på Hegel-inspirationen som helhed inden for dansk historieskrivning i årene omkring 1840, tegner sig et mere sammensat billede end det gængse. Meget tyder på, at hegelianismen ikke kun var noget, det senere historiefag afgrænsede sig fra, men at den tværtimod også udgjorde et positivt, konstruktivt bidrag til en historisk forståelse. Dette bundede i, at hegelianismen ikke kun var en 'historicisme', forstået som spekulativ systemkonstruktion, men også en banebrydende 'historisme', forstået som den opfattelse, at fænomener må erkendes som historiske størrelser, og at selve erkendelsens forudsætninger er historisk relative. Hegelianismens mest overordnede forskel til historister som Humboldt og Ranke var dermed ikke, at de afviste delundersøgelers værdi som sådan, men derimod at de insisterede på at se den enkelte del (det enkelte folk osv.) som led i en større helhed (den europæiske civilisation, menneskeheden, verdenshistorien), der

Frederik Schiern skildret i en tegning af Magnus Petersen. 1867. Det Kongelige Bibliotek.

på samme tid måtte begribes som mangfoldighed og enhed, som konflikt og forsoning, som utæmnet lidenskab og dannedet fornuft.

Ved at fokusere på hegelianismen i dansk historieskrivning kan man derfor ikke alene nuancere forståelsen af historiefagets egen historie, men måske også udfordre nogle af de træk, der har kendetegnet de anti-hegelianske historieopfattelser og været med til at forme nutidige historikers faglige selvforståelse.

Et af de betydeligste enkelthuller i den danske historiografiske forskning er samtidig den historiker, der mest åbent viste inspiration fra netop disse kilder: Frederik Schiern (1816-1882).¹⁰ Han var oprindelig cand.jur., men udmærkede sig ved historiestudier sideløbende med sine juridiske studier. Allerede som 19-årig, i 1835, publicerede han sin første historiske artikel. Året efter fulgte hans guldmedaljeafhandling om gallernes indvandring til Lilleasien i årene 250-200 fvt., og i 1842 opnåede han magistergraden i historie. Fra 1844 og til sin død forelæste han i historie ved Københavns Universitet, fra 1847 som lektor og fra 1851 som professor. Især hans tidlige skrifter og forelæsninger vandt betydelig popularitet, både i den akademiske verden og i bredere kredse. Hovedparten af hans offentliggjorte historievitenskabelige bøger, artikler og anmeldelser fra 1835 og frem er samlet i to antologier: *Historiske Studier* (1856-57) og *Nyere historiske Studier* (1875-79).¹¹ Kun enkelte af hans til vort formål væsentlige skrifter skal findes uden for disse i alt fire bind. Det vigtigste er her første bind, det eneste udgivne, af hans stort anlagte oversigt *Europas Folkestammer* (1851).¹² Hans historikervirksomhed viser i emnevalg og betragtning en tilknytning til hans politiske engagement, der også gav sig udtryk i hans rolle som valgt politiker ved flere lejligheder fra 1849 og frem. I

flere henseender lå hans anskuelser af politik og historie tæt på de nationalliberale, men han bevarede et betydeligt element af egensindighed.

Schiern er dermed interessant at studere som udøver af en historiefilosofi i konkretiseret form af en universalhistorisk konception. Desuden udviser hans skrifter nok en stærk orientering mod det nationale, men i en bred universalhistorisk form, der ikke fokuserer udelukkende på det danske eller det nordiske. Derved kan man gennem hans værk belyse nogle af de universalhistoriske forudsætninger, der efter meget at dømme var udbredte også blandt danmarkshistoriens pionerer som f.eks. C.F. Allen, samt i store dele af periodens generelle historiebevidsthed og den politiske debat. Gennem et studium af Schierns universalhistoriske idealer kan man dermed dels bidrage til en kortlægning af hegelianismen i dansk politisk teori og historie, dels nuancere opfattelsen af de traditionssammenhænge, som dansk historiefag ofte ses i.

Derfor vil denne artikel omhandle Schierns opfattelse af historievitenskab og hans universalhistoriske tilgang ud fra en række interagerende perspektiver: hans historieskrivning, hans syn på den historiske erkendelse, hans aktualpolitiske engagement, hans forhold til periodens bredere hegelianisme, samt forbindelsen til de senere historiografiske traditionsforståelser.

Efter en skitse over Hegels filosofi og periodens hegelianisme skal her ses på de idealer for historieskrivning, som Schiern formulerer. Dernæst fremstilles markante træk ved hans universalhistoriske analyser, og endelig kastes et flygtigt blik på forholdet mellem Schiern og historiefagets senere udvikling.

Hegelianismen som bred strømning

I Schierns historieskrivning ses en forbindelse mellem historien og aktuelle sociale spørgsmål, som var udbredt i dattidens brede universalhistoriske tænkning, men som fik et særligt indflydelsesrigt udtryk med Hegels filosofi. Denne dannede grundlag for en bred hegelianisme i Danmark og Europa, der ikke kun er af filosofihistorisk interesse, men i lige så høj grad udgør et stykke politisk kulturhistorie, hvoraf mange kapitler endnu mangler at blive skrevet.

En væsentlig baggrund for den hegeliske historiefilosofi var de universalhistoriske forestillinger om samfundsmæssig struktur og udvikling, der var blevet formuleret i anden halvdel af 1700-tallet hos blandt andre Adam Smith, Adam Ferguson, Jean-Jacques Rousseau og i et vist omfang Immanuel Kant.¹³ I dansk sammenhæng hentedes meget af inspirationen hertil i Göttingen og blev videreformidlet af skribentmiljøet omkring Sorø Akademi.¹⁴ Dertil kom mere romantiske tendenser, der under indtryk af bl.a. den franske revolution lagde større vægt på individet, på enkelt-handlinger og på følelser. Til sammen bidrog disse idéstrømninger til en generelt skærpet historisk bevidsthed.

En gennemgående bestræbelse i Hegels filosofi er sammentænkningen af tanke og væren, herunder sammentænkningen af teoretiske forestillinger og konkrete samfundshistoriske forhold. Allerede i det tidlige værk *Phänomenologie des Geistes* fra 1807 skildres den verdenshistoriske fornufts fremvækst som en lang historisk dannelsesproces – en ”bildende Bewegung”.¹⁵ Idet bevidstheden bestandigt konfronteres med fremmede objekter, men derpå gradvis indarbejder dem i sin erkendelse, beriges bevidstheden og når til et højere sta-

die med en mere omfattende totalerkendelse. Gennem denne proces fremstår gradvis en ’verdensånd’ eller ’verdensfornuft’, der vokser i takt med civilisationens udvikling. Konfrontationen med det empiriske, det konkrete og det ’fremmede’ er dermed helt afgørende for ’åndens’ udvikling i Hegels filosofi.

Hans historiefilosofiske forelæsninger fra 1820’erne udlægger disse tanker på verdenshistorien. Her skildres denne verdensfornufts dannelse som en bevægelse fra en oprindelig enhed af frihed og orden i den græske oldtids polis over en adskillelse af frihed og orden gennem Romerriget og den europæiske middelalder til en genforening af frihed og orden i det moderne Europa – med reformationen og den franske revolution som afgørende skæringspunkter.¹⁶ Denne proces er samtidig fremvæksten af den moderne stat, der bl.a. bygger på anerkendelse af borgerlige frihedsrettigheder. I Hegels retsfilosofi fremhæves denne moderne stat selv som udtryk for en forening af det mangfoldige: Borgerne, familierne og stænderne anerkendes alle som indehavere af partikulære interesser, der nødvendigvis må eksistere side om side med staten, hvis denne virkelig skal være udtryk for almeninteressen.¹⁷

Samtidig udvikler han tanken om ’fornufts list’ – det, at mennesker gennem deres særegne menneskelige lidenskaber, interesser og aktiviteter ubevidst arbejder for fornufts eller ’åndens’ historiske frembringelse.¹⁸ Sammenhængende hermed er begrebet om verdenshistoriske individer, det vil sige de heroiske skikkelser, hvis handlinger har været afgørende for at føre verdensånden til et højere udviklingsstadium. Et eksempel er Cæsar, der samlede hele Romerriget gennem sine erobringer.¹⁹

For danske politisk engagerede akademikere på Schierns tid betød den spe-

cifikke hegelske syntese, at man som politisk og samfundshistorisk engageret menneske kunne give en teoretisk begrundelse for sin bestræbelse på at forene forandring med tradition, frihedsrettigheder med en fast social orden. Samtidig var hegelianismen så bredt formuleret, at den gav muligheder for fleksibilitet, ikke mindst på det politiske område.²⁰

Når hegelianske grundtanker blev udbredt og forsøgt indarbejdet i konkrete politiske målsætninger, måtte de uundgåeligt indgå i et samspil med andre sociale og åndshistoriske impulser. Dette førte dels til forskellige accentueringer af enkeltaspekter inden for den hegelianske tænkning, dels til forskellige sammenkoblinger med ikke-hegelianske elementer, hvilket undergraver ethvert forsøg på én gang for alle at fiksere hegelianisme med faste definitioner eller demarkationer.

Således blev Hegels tænkning aktualiseret i en mangfoldighed af former for hegelianisme. Blandt de væsentligste formidlere af hegelianske tanker på et europæisk plan var den franske filosof og talsmand for den liberale opposition Victor Cousin, der formidlede en Hegel-inspireret historiefilosofi allerede omkring 1820.²¹ Mere væsentlige til vort formål er dog de omfattende fællestræk mellem Hegels historiesyn og den i sin samtid meget udbredte tolkning af den europæiske civilisations historie, der blev forfattet i 1828 af Cousins nære kollega, François Guizot, hvis historieskrivning og politiske aktivitet blev en afgørende inspirationskilde for moderat liberale kræfter i det meste af Europa, herunder Schiern.²² Selv om dette værk ikke nævner Hegel og generelt går tættere på de konkrete samfundshistoriske forhold end Hegel, svarer dets opbygning og dets grundlæggende budskaber stort set til Hegels betragtninger

over den moderne stats udvikling gennem det 'germanske' Europa siden det vestromerske riges fald.²³ Også Guizot skildrer heri en udvikling fra en oprindelig enhed over negation af denne enhed i differentiering og hen imod en ny enhed, som er kendetegnet ved en centralisering af den sociale magt på et højt civilisatorisk niveau.²⁴ De centrale drivkræfter er handlinger og kamp. Guizots forestilling om verdenshistoriske individer er stort set parallel med Hegels, og han bemærker, at den europæiske civilisations historie som helhed har en fundamental "*caractère de discordance, de variété, de lutte*".²⁵ Forbindelsen mellem Hegel og den franske 'filosofiske historieskrivning' hos bl.a. Guizot er da også indlysende for flere af de samtidige iagttagere.²⁶

Den idealistiske historiefilosofi, man kunne hente hos Hegel, blev hos blandt andre Schiern også sammentænkt med nogle af de øvrige franske historieskriver, hvis afgørende værker dukkede op fra begyndelsen af 1820'erne og frem. Schiern hævdede, at Frankrig i den nyere tid var "*det eneste Land, hvori denne Historieskrivning i nogen betydeligere Grad har vidst at gjøre sig gjældende*".²⁷ En af de væsentligste inspirationskilder her var Augustin Thierrys skrifter, der imod den mytiske historieskrivning satte sig for på kildegrundlag at skrive det franske folks historie som en kamp mellem undertrykkende og undertrykte folkeslag. En anden væsentlig kilde var Jules Michelet, der udviklede et begreb om 'folket' som den sande histories hetskikkelse og om historieskrivningen som en levende, anskuelig 'genopstandelse' (*résurrection*) af det forgangne.²⁸

I Danmark, såvel som mange andre europæiske lande, blev den hegelske filosofi studeret af en del filosofisk interesserede allerede i 1820'erne.²⁹ Den første brede fase af politisk hegelianisme

brød frem i 1830'erne og toppede fra omtrent 1839 og frem til 1848. Særlig markant blev den politiske hegelianisme i Danmark med de liberales argumentation for den verdenshistoriske berettigelse af en friere forfatning, ikke mindst i avisen Fædrelandets skribentkreds.³⁰ Her fremførte man bl.a., at det absolutte monarki nok havde tjent til "at sammenknytte det adsplittede", dvs. til at sikre den sociale enhed, men at man nu måtte forbinde monarkiet med moderne borgerfrihed.³¹ I den senere grundlovsforfatters D.G. Monrads opsigtsvækkende Flyvende politiske Blade, påbegyndt under de liberale forhåbninger ved tronskiftet i 1839, fremstilledes det konstitutionelle monarki tilsvarende som en syntese af frihed og statslig enhed, frembragt gennem "den for hele Verdensudviklingen gjældende dialectiske Bevægelse gennem en Sætten og Ophævelse af Modsigelser".³² Monrad skildrede hele den europæiske udvikling fra en ensidig frihed uden enhed over en til ensidig enhed uden frihed og videre til en syntese af frihed og enhed i det konstitutionelle monarki. Den moderne stat sås følgelig som en samling af de enkelte dele til borgernes "organiske Samvirke".³³

Schierns tekster opererer med et lignende centralt begreb om "Verdenshistoriens dialectiske Væsen", som han eksplicit henter hos Hegel.³⁴ Schiern taler hermed dels om en enhed af destruktive og konstruktive tendenser inden for samme historiske fænomen, dels om verdenshistorien som ét stort fremskridt gennem negation hen mod den moderne enhed af frihed og orden. Ligeledes i overensstemmelse med hegelianiske grundprincipper er hans generelle insisteren på, at den centrale drivkraft heri er ideerne. Ideerne udvikler sig dog ikke af sig selv, men i et gensidigt forhold mellem fornuftens 'indre' udvikling og den 'ydre' samfundshistorie. Før at

Den franske statsmand og historiker François Guizot (1787-1874). Hans forelæsninger den europæiske civilisations historie stod som et forbillede for megen senere teoretisk orienteret universalhistorie, herunder Frederik Schierns.

se, hvorledes Schiern tænker om disse forhold, må man imidlertid gå tættere på hans idealer om historieskrivning og hans universalhistoriske udviklingsopfattelse.

Schiern om historieskrivning og historiefilosofi

Den mest udfoldede beskrivelse af Schierns idealer om historievidenskab og historieskrivning finder man i hans skrift fra 1842, *Historieskrivningens Udvikling*. Her tales for en "filosofisk Historieskrivning", der skildrer ideernes udvikling i historien empirisk-konkret, men også belyser dem teoretisk, som et hele.³⁵ Schiern fordrer med andre ord en "Synthese af det Empiriske og det Ideale". På en sådan syntese må "al sand Hi-

storieskrivning" bero.³⁶

Dette synteseideal afgrænses på den ene side fra den rene filosofiske betragtning: Den filosofiske historieskriver søger ifølge Schiern ikke efter "*Grund-aarsagerne til Ideernes første Optræden; han lader det være nok at forfølge dem i alle Retninger (...)*". Og "*Han fremstiller Ideerne i deres konkrete Skikkelser; det Resultat, hvortil hele hans Fremstilling leder, bliver selv kun historisk.*"³⁷ En lignende afgrænsning fra den rene filosofi finder man i Christian Molbechs omtrent samtidige, stærkt Hegel-inspirerede forelæsninger over historiens filosofi.³⁸

På den anden side afgrænses det fra den rent empiriske detailforskning, der kendetegner fagets "*vulgaire Arbeidsfolk*". Denne tilbøjelighed ser Schiern især blandt de tyske historikere. De kan nok fremvise en righoldig detail- og kendsgerningsorienteret historieforskning. De mangler imidlertid den orientering mod det almene, som ifølge ham kendetegner virkelig historieskrivning. En sådan virkelig historieskrivning ser han som nævnt kun hos sin tids franske historikere.³⁹

Hermed formuleres et ideal om det rette forhold mellem historieforskning og historieskrivning som en differentieret enhed: Kun gennem historieskrivningens synteseorientering gives forskningens fremdragelse af empirisk stof mening; kun gennem det empiriske forskningsarbejde giver historieskrivningens syntese mening. Det teoretiske grundlag for denne vurdering gives i hyppige bekendelser til hegelske tanker om åndens udvikling gennem negation.⁴⁰

Dette angiver imidlertid ikke i sig selv, hvordan ånden, teorien og filosofien på den ene side forholder sig til den historiske empiri og de historiske aktører på den anden. Dette spørgsmål har såvel erkendelsesteoretiske som hand-

lingsteoretiske aspekter. Ofte forstås det hegelske åndsbegreb som en transcendent størrelse, dvs. som en uden for verden stående 'ånd', der determinerer verdenshistorien og samfundenes indretning. Det samme begreb kan imidlertid udlægges i en immanent forstand, f.eks. som noget, der opstår uden nogen forudgående hensigt i kraft af den konkrete empiri eller som utilsigtede konsekvenser af de historiske aktørers handlinger.⁴¹

Hos Schiern kan man finde elementer af et transcendent åndsbegreb. F.eks. lader han "Historien" pålægge de historiske aktører en bestemt "Mission", der udgår fra "Ideerne".⁴² Idet han sætter dette synteseideal som selve historieskrivningens mål, stilles det empiriske indhold imidlertid ret centralt i hans historiesyn. I sammenligning med f.eks. Molbechs nævnte forelæsninger lægger Schiern sig dermed betydeligt nærmere en forståelse af det hegelske åndsbegreb som immanent i den sanselige verden, snarere end som et transcendent, Gudlignende systemkonstruerende princip. Han understreger på et alment plan, at "*(...) Bevidstheden først kan indtræde efter Gjerningen*".⁴³ Det er med andre ord ikke ånden, der skaber historien; tværtimod skabes ånden gennem historien. Den virkelige totalitetserkendelse af historien selv kan derved først indfinde sig, når "*det endelige Resultat i alle Menneskehedens store Udviklinger*" foreligger – altså når åndens historiske dannelsesproces er fuldendt.⁴⁴ Og til forskel fra mange andre moderate liberale og hegelianere i samtiden, der så et i alt væsentligt verdenshistorisk endepunkt i det konstitutionelle monarki, udtaler Schiern sig aldrig klart om, hvornår historien er slut.⁴⁵ Ej heller ekspliciterer han dog noget fremtidsperspektiv hinsides den konstitutionelt monarkiske stat.

Flytter man blikket fra disse teoretiske erklæringer til hans forsøg på at udmønte dem i konkret historieskrivning, er det imidlertid iøjnefaldende, at han i sin emnemæssigt spredte produktion aldrig virkelig indfrier sine ambitiøse idealer om en syntese af det empiriske og det ideale. Dermed er det nærliggende at konkludere, at skønt hans teoretiske hensigtserklæringer nok pegede mod en immanent udlægning af det hegelske åndsbegreb, så formåede han ikke i praksis at realisere disse idealer. Dermed, kan man sige, endte de som et i sidste ende ubevist, transcendent postulat over for det konkrete, historiske stof. De forskellige ydre livsomstændigheder, der betingede Schierns produktion, gør imidlertid, at man nok bør være varsom med at overføre en konklusion om hans faktiske historieskrivning til en konklusion om værdien af de idealer, der lå til grund for den.

Den forholdsvis centrale placering af det immanente i Schierns synteseideal viser sig også i en anden væsentlig nuance i hans hegelianisme: synet på enheden mellem fornuft og historie. Mens bl.a. Christian Molbech var tilbøjelig til at formulere enheden mellem fornuft og historie som en aksiomatisk markør for historiefilosofiens grænser, så formulerer Schiern denne enhed som en hypotese, en tro på, at der hersker fornuft i historien.⁴⁶ Dermed er det ikke en kritik af det hegelske forlæg for hans ideal om historieskrivning, men tværtimod en konsekvens af den hegelianske tankegang, når han understreger det empiriske moments forrang: *"Den filosofiske Historieskriver presser ikke Ideen ind i Stoffet, lægger ikke Historien paa Prokrustes's Seng, men idet han hengiver sig til en reen historisk Betragtning af Begivenhederne, udgaaer Ideen fra dem og bruges da af den betragtede Aand"*.⁴⁷

I forlængelse af denne historiefilo-

sofi udvikler han videre tanker om den videnskabelige erkendelsesproces som kendetegnet ved hypoteser, der udstikkes på baggrund af de stoffige resultater af de hidtidige undersøgelser:

"Men Tænkningen er ikke blot noget formelt, men indeholder bestemte Tanker, og kun ved disse udmærker den filosofiske Historieskriver sig fremfor de Historikere, hvilke hiint Prædikat ikke kan indrømmes. Altsaa vil den filosofiske Historieskriver medbringe bestemte Tanker, som han skylder sin foregaaende Dannelse, men denne hans Dannelse er ikkun Udviklingen af hans egentlige Væsen eller af Aanden".⁴⁸

Det sidste sætningsled i det netop citerede rummer endnu et konsekvensrigt budskab: at ikke kun den personlige dannelse, men den historiske proces som helhed indgår i de kategorier og teorier, hvormed historien begribes. Den historiske erkendelse betragtes således grundlæggende som en del af den historiske proces, der erkendes. Her er intet absolut skel mellem det erkendende subjekt og det erkendte objekt, kun en relativ afstand inden for samme virkelighedsorden.

Denne bestræbelse på en totalitetsbetragtning, hvor teori og empiri anskues som aspekter af én og samme virkelighedsorden, indebærer også et anderledes relevans- og nyttekriterium end det, der sås i den 'pragmatiske' og den 'ræsonnerende' historieskrivning, der havde stået stærkt i 1700-tallet. Disse traditioner betragtede deludsnit af historien som eksemplariske lærestykker for det aktuelle samfundsliv – ud fra den antagelse, at samfund som sådan til alle tider måtte have et væsensidentisk fundament, der gjorde sådanne overførsler mulige (ofte begrebet som den menneskelige 'natur'). Herimod understreger Schiern, at sådanne didaktiske konklusioner af historieskrivningen må tage

højde for forskelle mellem de forskellige tidsaldre og situationer, og at almenlydige lærer derfor først lader sig udlede ved en totalitetsbetragtning af de menneskelige samfunds historie: "[De] ægte historiske Fremstillinger (...) skulle ikke meddele ham denne eller hiin Lære, men lære ham at overskue Historien og derved at forstaae Nutiden og med Klarhed at bevæge sig i den".⁴⁹

Ligesom 1700-talshistorikerne vil Schiern altså målrette historien hen mod at drage en lære for den praktiske ageren i samfundet, dvs. en praksisrettet dialog mellem fortid og nutid. Men for ham må dette først og fremmest være en helhedslære. Dette forstås ikke kun som en diakron betragtning på tværs af tidsaldre, der skal tage højde for enheden mellem disses sammenhænge og indbyrdes forskelle, men også som et synkront helhedsideal: Historieskrivningen skal tale til det hele menneske: "(...) ligesom Dramaet ikke skal vække een god Følelse eller begeistre til een skjøn Handling, men forædle Menneskets hele væsen, saaledes skulle de ægte historiske Fremstillinger heller ikke tale til Menneskets enkelte Stemninger og Menneskets enkelte Lidenskaber, men til det hele Menneske paa eengang".⁵⁰

Nærmere bestemmer Schiern sit universalhistoriske ideal – med direkte inspiration fra Hegel – som en fremstilling af åndens eller fornuftens dannelse gennem verdenshistorien. Her vil han operere med to "Rækker": Den "timelige Udvikling af Aandens Handeln", som udgør den "saakaldte Verdenshistorie", og "den timelige Udvikling af dens begripende Bevidsthed", som udgør "Philosophiens Historie". Han understreger, at disse to 'rækker' ikke blot er parallelle historier, men må ses i indbyrdes sammenhæng.⁵¹

Med andre ord ser Schiern sit totalitetsideal for historiebetraktningen som

en sammentænkning og kombination af samfundshistorien og åndshistorien. Betragtningen af disse to 'rækker' er nok forenelig med hegeliansk tankegang i bred forstand, men er særlig markant hos franske skribenter i Hegels kølvand som Victor Cousin og Guizot.⁵²

De aspekter af immanent forståelse af det hegelske åndsbegreb, man kan se hos Schiern, danner desuden grundlag for hans insisteren både på kildestudier som det ufravigelige grundlag for historieskrivningen og på en historieformidling, der på én gang er fagligt relevant og tilgængelig for en bredere læserskare. Begge aspekter sammenkædes i en debat fra 1842 med den samtidige – og i eftertiden betydeligt mere kendte – historiker C.F. Allen. Den sidstnævnte havde samme år publiceret en populær fremstilling af slaget på Reden. Schiern klandrede ham offentligt for ikke mere kritisk og fuldstændigt at have benyttet i det mindste det allerede trykte kildemateriale. Man burde efter Schierns opfattelse ikke kun skrive til "*den store Hob*", men også til "*videnskabelige Læsere*".⁵³ Allen indvendte, at en sådan enhed mellem videnskabelig og populær formidling ikke i alle tilfælde er mulig eller rimelig.⁵⁴

Allens respons forekommer vel rimelig for langt de fleste nutidige historikere. Omkring 1840 synes Schierns ideal om en på én gang filosofisk og empirisk funderet syntese, der talte til historiefaget og det bredere folk som en enhed, imidlertid at have været udbredt blandt de mest fremtrædende historikere. Det anes f.eks. også i andre af C.F. Allens skrifter og i Caspar Paludan-Müllers skrifter, om end i egenartede former, der på hver deres måde viste sig mere skikkede til at øve varig indflydelse på både historiefaget og omverdenen.⁵⁵

Schierns universalhistoriske analyser

Denne historiefilosofiske tilgang udmønter sig hos Schiern i en egenartet universalhistorisk retning, der især fokuser på historiske brud og konflikter. Som Jens Chr. Manniche har bemærket, kan der meget vel være en sammenhæng mellem hans dialektiske historiesyn og hans interesse for historiske brudsituationer.⁵⁶ Sandsynligvis var det dog specifikt de franske historikers mere konkret udfoldede revolutions-, brud- og konflikt-opfattelse, der for Schiern og andre på denne tid kunne give historiografiske former til de meget alment formulerede opfattelser, man kunne finde hos Hegel.

Schiern formulerer dette historiefilosofiske og universalhistoriske ideal i bevidst opposition mod fremherskende tendenser i den foreliggende historieforskrivning. Stort set alle Danmarks historikere har alt for længe udelukkende beskæftiget sig med en "tam og smaalig Kritik":

*"Fortiden laa for dem som et Lig udstrakt paa Baaren, men istedetfor at gjenopvække Liget fra de Døde, som da fordum Pygmalion besjælede sin kolde Statue, lode de det oftest beroe ved at bemale det livløse Legeme med tvivlsomme Spørgsmålstegn, med Gisninger om Læsemaader og med kritiske Noter".*⁵⁷ Tilsvarende kritiserer han konkrete eksempler på historieskrivning fra f.eks. Rankes hånd for at være 'ensidig', dvs. for snævert anlagt til at kunne nå til bunds i de historiske forklaringer.⁵⁸

I hans senere værker kan man iagttage en bevægelse bort fra sådanne emfatiske historiefilosofiske formuleringer. Hans afhandling fra 1851 lægger ikke længere vægten på det generelle, men på detailkortlægning af det enkelte. Og hans senere værker er generelt i stigende grad detailorienterede, ikke mindst

den over 400 sider lange afhandling om Jarlen af Bothwell.⁵⁹ Samtidig står de senere skrifter i et noget fjernere forhold til den politiske aktualitet, der var med til at give de tidligere skrifter relevans. Men snarere end noget brud med det historiefilosofiske element fra de tidlige skrifter kan dette ses som forsøg på at udmønte den empiriske fordring, der lå i disse skrifter.

Også i vægtningen af den store universalhistorie over for detailhistorien kan man iagttage en udvikling i løbet af hans forfattervirksomhed. De tidlige skrifers mest tilspidsede formuleringer af verdenshistorien som principielt udgangspunkt viger gradvis for en understregning af den enkelte nations særtræk. I 1842 bemærkede han, at dansk historie måtte ses som "*kun et svagt Afløb af Verdenshistoriens uhyre Strømning*".⁶⁰ I det større værk fra 1851 understreges derimod nationernes særkende imod den franske revolutions og senere hans samtids socialisters 'abstrakte' tanker om lighed mellem mennesker på tværs af nationer.⁶¹

Heller ikke på dette felt er der dog tale om noget klart brud i hans tænkning. Både nationalitetsbegrebet og understregninger af den fælleseuropæiske karakter af såvel nationalitetsudviklingen som andre træk er konstante kendetegn ved hans opfattelse. Ser man på de historiografiske forbilleder, der refereres i de senere værker, er det stadig den samme skare af kendte franskmænd. Dog mærker man måske nok i Europas Folkestammer indflydelsen fra Thierrys folkeslagsteorier stærkere end før.

Både udviklingstendensen hen mod mere emfatiske formuleringer af 'nationen' og tilbøjeligheden til ustabile, modsætningsfyldte parringer af nationshistorie og verdens- eller civilisationshistorie er i øvrigt et fælles træk hos mange af samtidens liberale skikkelser,

f.eks. Orla Lehmann.⁶² Skærpelsen af de nationale fronter og den nationale retorik under begivenhederne i 1848-51, hvor Schiern var særlig tæt involveret i politiske gøremål, har givetvis bidraget til at understrege den nationale retorik.

I Schierns tidlige skrifter manifesterer der sig en samlet udlægning gennem det historiske stof af 'folkeånden' og 'ideerne', der via sin ytring i den 'ydre' samfundshistorie driver verdenshistorien fremad. 'Folkeånden' betyder her dels almuens eller menigmands involvering i den sociale udvikling, dels den nationale bevidstheds kår og udbredelse i befolkningen. 'Folke'-begrebet rummer således på én gang nationale og sociale afgrænsninger, og man finder hos Schiern en glidende overgang fra analysen af den undertrykte nations frihedskamp til klassekampslignende analyse af 'folket' mod 'aristokratiet'. Sammenkædningen af de to konfliktformer var ikke usædvanlig for historieskrivningen på Schierns tid. Man finder således lignende analyser hos Thierry i Frankrig og C.F. Allen i Danmark.⁶³ Hvor disse imidlertid udfolder deres folkebegreber fortrinsvis på dansk historie, fører Schierns pointerede universalhistorie ofte til væsentlige nuanceringer af de udviklingstanker, som var gængse i hans samtid. Ligeledes er det et væsentligt kendetegn ved hans analyser af samfundskonflikter og hans klassekampslignende analyser, at de – modsat f.eks. Allens konfliktanalyser – konsekvent indordnes teoretisk under åndens og ideernes udvikling: Nok er de ydre, samfundsmæssige brud afgørende, skriver han, men de er kun "(...) *Dværge ligeoverfor Ideerne, der ere af udødelig Slægt, og som tusinde Gange tilbage-slaaede ofte ikkun indgrave sig desto dybere i Menneskets Indre, for derpaa at vende tilbage med stedse større Klarhed og stedse stigende Kraft.*"⁶⁴

Den vel nok væsentligste overordnede

'ide' i Schierns forfatterskab er nationsideen, der i hans tænkning kan hævdes i det mindste delvis at omslutte andre dominerende ideer, hvoraf den væsentligste er frihedsideen. Selv om Schiern er usædvanligt internationalt orienteret, og selv om han ofte formulerer sig til støtte for de nye liberalistiske og konstitutionalistiske tanker som udtryk for "den nyere Tids Morgenrøde",⁶⁵ så retter han nogle af sine skarpeste kritikker mod de "nivellerende Grundsætninger" og "*kosmopolitiske*" træk hos 1700-tallets franske encyklopædister, hos oplyste enevældige konger som Josef 2., i den franske revolution og, i Schierns egen samtid, hos blandt andre den tyske venstrehegelianer Arnold Ruge.⁶⁶ Hans hovedinteresse ligger således på nationalitetsprincippet, men i et europæisk perspektiv.

Dermed kan han udvikle en overordnet verdens- og danmarkshistorisk universalhistorie. Af artikler fra årene 1840-41 kan man uddrage en skitse af denne samlede opfattelse af dansk historie:

Oldtiden blandt både de nordiske og de germanske folkestammer var kendetegnet ved, at de frie mænd herskede. Denne tilstand blev afløst, da adelsaristokratiet opstod, i Danmark under Knud den Store, hvorefter der indtrådte en periode med stilstand – "Søvn" – blandt "Rigets menige Indbyggere" (altså 'folket'). Flere steder i Europa overlevede dog levn af oldtidens frihed ved siden af de feudale forhold. Og i de europæiske byer opstod gradvis en tredje stand. Den generelle stilstand i 'folkeånden' blev dog først afbrudt i Danmark af reformationstiden og grevens fejde, hvor almuen vågnede af sin 'søvn'. De næste højdepunkter i dette blev absolutismens udvikling og endelig de franske revolutioner i 1789 og 1830.⁶⁷

Man kan allerede i denne korte skit-

se ane den metaforrige og billedskabende form, som Schiern dels kunne hente hos sin forgænger og lærer Laurids Engelstoft, dels kunne forfine under indtryk fra de franske historikere. Indholdsmæssigt er det karakteristisk, at Schiern ligesom flere andre liberale kommentatorer på denne tid kombinerer en hegeliansk fremskridtstese med en opfattelse af en guldalder af 'frie nordiske mænds' oprindelige oldtidsselvstyre, som genopføres i det moderne program for en nationalstatslig forfatning.⁶⁸ Til forskel fra flere andre kommentatorers brug af disse forskellige udviklingsmodeller i flæng indordner Schiern dog klart guldalderforestillingen 'dialektisk' under opfattelsen af den historiske nødvendighed af den videre udvikling gennem feudaltvæsen og enevælde for at nå til den moderne forfatningsstat.⁶⁹

For at se Schierns opfattelse af udviklingens drivkræfter kan det være givtigt at gå lidt tættere på hans opfattelse af udviklingen fra det middelalderlige samfund til hans egen samtid.

Væsentlige træk ved Schierns historiske og politiske grundopfattelse viser sig i hans analyse af bondekrigene på reformationstiden. Den tredjestand, der under feudaltvæsenet dukkede op i byerne som en kim til senere opposition, opnåede allerede tidligt "*nogen Del i de tvende andres Herlighed*". Men, understreger Schiern, under alle tre stænder "*stønnede Almuen under sit Arbeide og sine Byrder*".⁷⁰ Her fremhæves således grundlæggende sociale interessemodsatninger mellem bønderne og deres privilegerede undertrykkere.

I 1300-tallets bondeopstande i England og Frankrig ser Schiern et afgørende historisk gennembrud: "(...) *aldrig var nedenfra kjæmpet med saadan Regelmæssighed og Udholdenhed*".⁷¹ Han antyder endda, at man heri kan se en forudelse om de senere antifeudale

kampe omkring den franske revolution: De franske bønder "*havde reist sig under Frihedens allerede dengang trefarvede Faner*".⁷² Hermed indledtes en lang kamp, som anførtes skiftevis af bønderne selv og af de fyrster, der allierede sig med bønder og borgere mod adelsaristokratiet. Det var disse fyrster, heriblandt Danmarks Christian den Anden, der overtog føringen, da de første kampe førte til nederlag for bønderne. Da også hans bevægelse led nederlag, førte almuens på egen hånd kampene videre i den næste bølge, der omfattede både den tyske bondekrig og den skånske opstand i 1525. Et lille tiår senere var det Skipper Clements og de nordjyske bønders tur, og efter dem de smålandske bønder under Niels Dackes førerskab. Alle led dog nederlag.⁷³

Den forståelse af materielt begrundede interessemodsatninger og klassekamp, som man kan ane i Schierns analyse, er dog eksplicit underordnet ideerne. Det væsentligste element i bøndernes kampe – og her taler Schiern i flæng om 'bønderne', 'almuen' og 'folket' – var frihedsideen og ideen om folkets ret.⁷⁴ I sådanne overordnede ideer, snarere end i umiddelbare politiske eller sociale modsætningsforhold, ser han også grundlaget for Christian den Andens og andres kamp mod aristokratiet: De anede fremsynet, "*hvilken Mission Historien ogsaa i denne Retning havde forbeholdt dem*".⁷⁵ Folkets generobring af den tabte frihed og ret indskrives altså her som selve formålet med den universalhistoriske bevægelse.

Til at forklare årsagen til disse bondeopstandes bestandige nederlag, stiller Schiern sig heller ikke tilfreds med andre historikers henvisninger til umiddelbare historiske forhold, f.eks. bøndernes mangelfulde bevæbning. Alene deres antal, mener han, ville have rakt til at besejre de bedre bevæbnede, men

fåtallige modstandere. Nej, grunden ligger – igen – i, at bøndernes ideer var for uklare. De forvekslede reformatorenes tale om den kristelige frihed med forestillinger om samfundsmæssig lighed gennem befrielse fra skatter og byrder. Og til en sådan ”*politisk Gjenfødelse (...) var Tiden endnu ikke moden*”.⁷⁶ Nok kan Schiern finde flere træk at sympatisere med i de tolv artikler, der dannede det fælles programgrundlag for de tyske oprørscentre, men deres tanker om social lighed ligner moderne socialistiske tanker: ”*Saint-Simonisternes Sværmerier og (...) de engelske Chartisters i Skyerne svævende Sæbebobler*”.⁷⁷

Disse abstrakte tanker førte til grusomheder, der igen ”*bortstødte de Oplyste*”, hvorfor bønderne ikke kunne skaffe sig kyndige allierede.⁷⁸ I Schierns analyse udgør ideerne altså den underliggende grund til bøndernes svage militære styrke.

Og, fortsætter han, havde bønderne sejret på trods af denne umodenhed, ville konsekvenserne have været grelle, for så ville et nyt aristokrati være dukket op, og den enevælde, som danner en historisk nødvendig forudsætning for den moderne enhed af frihed og orden, ville aldrig være opstået: ”*(...) dersom Bøndernes raa Ideer havde kunnet realiseres, vilde kun en ny privilegeret Stand have sluttet sig til de tidligere privilegerede, Oppositionen mod den forældede Statsforfatning vilde have tabt sig, og det absolute Kongeriges Mission var ufornuftigen bleven skudt alt for langt ud i Tiden*”.⁷⁹ Her anlægger Schiern altså karakteristisk de herskende klassers perspektiv i fordømmelsen af bøndernes udsyn – han kritiserer deres udsyn som ”*misforstaaet*”. Grundlaget for denne karakteristik er selvsagt hans egen vurdering af, hvad der var værd at støtte i bondeoprørens tolv artikler, men i hans forståelse udtrykker denne vurde-

ring tillige en overordnet verdenshistorisk fornuft.

Det er imidlertid mindst lige så væsentligt, at Schiern faktisk ser disse ’uklare ideer’ hidrøre fra bønderne selv. Bondekrigen involverede dermed ifølge ham bøndernes egne forståelser af deres sociale interesser imod herremændene – ikke f.eks. blotte dynastiske interessemodsatninger mellem adelige, hvoraf den ene opviglede bønderne mod den anden.

Ligesom bondekrigsfortolkningen vil Schierns artikel fra 1847 om absolutismens historiske udvikling betragte de historiske brud og det universalhistoriske fremskridt under ét. Her understreges det, at den danske absolutismes indførelse i 1660 ikke kun har dansk baggrund, men bør ses som del af absolutismens udvikling som internationalt fænomen.⁸⁰ Absolutismen indgår ifølge Schiern i en stor historisk bevægelse efter Romerrigets fald, der umiddelbart resulterede i middelalderens gensidighed i magtforhold mellem konge og undersætter, baseret på modstandsretten, der senere blev afløst af absolutismens suverænitæt, som dog i Schierns egen epoke atter er ved at blive afløst af nye former.⁸¹

I Schierns fortolkning af absolutismen ser man en ret udviklet hegeliansk tankegang, der klart skelner mellem vurdering af et historisk fænomens umiddelbare former og dets langsigtede konsekvenser: Ganske vist havde absolutismen ”*sørgelige, demoraliserende Følger*” og er nu, i tidsalderen efter den franske revolution, i aftagende. Men i absolutismen som historisk fænomen ser Schiern: ”*et meer end almindelig anskueligt Exempel paa Verdenshistoriens dialektiske Væsen, der bestandigen i de samme Midler, som opreise og opbygge, indeslutter Ødelæggelsens nedbrydende Kræfter*”. Det opbyggende ved absolutismen lå især i, at den af middelalderens

mangfoldige modsætningsforhold har *"skabt de moderne Stater, og i dem afgivet et Overgangsstadium, hvorpaa den europæiske Menneskehed skulde udhvile sig fra Middelalderens altfor anarkistiske Væsen og trække aande til en ny Tids Begyndelse og nye Kampes Komme"*.

Så skønt verdenshistorien som helhed ganske vist først lader sig erkende, når det "endelige Resultat" giver et *"guddommeligt Vidnesbyrd"*, er Schiern ikke i tvivl om, at *"Historien"* til den tid vil udtale sin *"Gudsdom til Fordeel for det moderne Autokrati, som et til en vis Grad nødvendigt Moment i den europæiske Udvikling"*.⁸²

Selv om absolutismen knægtede frihedsiden, var den historisk nødvendig, fordi den opbyggede staterne. Derved, synes Schiern her at implicere, skabtes gennem absolutismen en fast social orden, der danner det nødvendige grundlag for den moderne generobring af friheden. Når Schiern ikke desto mindre med Hegel, de franske historikere og danske liberale som bl.a. D.G. Monrad skildrer absolutismen som en forbigående historisk nødvendighed, hænger det efter alt at dømme sammen med, at den var en ensidig udvikling af stat og orden, der umiddelbart skete på bekostning af folkets frihed.⁸³

Dette bliver klart, hvis man ser på hans nærmere skildringer af kapitler af absolutismens verdenshistoriske forfald. Et af de mest udfoldede eksempler er hans artikel fra 1842 om Struensees betydning. Mod blandt andre historikeren Caspar Paludan-Müller, der i 1841 analyserede Guldberg-ministeriet som i bund og grund reformvenligt, anfører Schiern, at dette ministerium *"af sin inderste Natur var reaktionært"*.⁸⁴

Den 'revolution' i 1772, hvorved Struensee blev fjernet fra magten, var således reelt en reaktionær bevægelse.⁸⁵ For Struensee-ministeriets universalhi-

storiske betydning var ifølge Schiern ét med det senere 1700-tals mere udviklede oplysningsfilosofi, der bevægede sig fra f.eks. Voltaires isolerede kritikker af kirke og statsforvaltning til kritikker af selve autokratiets princip og overvejelser over nye statsforfatninger. Sammen med de oplyste enevælder mod syd, bl.a. Josef 2. af Østrig og ministeriet Choiseul under den franske Ludvig 15., var Struensee og hans ligesindede *"de første Repræsentanter for den moderne Liberalisme"*.⁸⁶

Schiern er imidlertid langt fra nogen ukritisk støtte til Struensee. Han bemærker i samme tekst, at Struensee ligesom de øvrige verdenshistoriske repræsentanter for den oplyste absolutisme gik for hastigt frem, hvilket bidrog til deres princippers nederlag: *"De vilde gjøre alt for meget paa een Gang, og sprang derfor, idet Alt gik ad Forordningernes let færdige Vei, ikkun altfor hastigen fra det Ene til det Andet"*.⁸⁷

I Europas Folkestammer ni år senere skærpes dette kritiske perspektiv og overskygger da helt, hvad Schiern måtte have haft af beundring for Struensee. Her fremstilles Struensee som spydspids for de nye tanker om lighed og kosmopolitisme, hvilket ifølge Schiern viser hans og andres *"abstrakte Ringeagt for alle de ubevidste Baand, hvormed Folkene endnu hang fast ved deres fra Fortiden overantvortede, forskjellige nationale Væsen"*.⁸⁸

Ved at fare så hastigt og 'abstrakt' frem undergravede disse oplyste reformatorer deres egne muligheder for at få folkelig opbakning til deres projekter. Men nederlagene for disse *"Revolutioner fra selve Thronerne"* (eller: "Revolutionerne fra oven") var ikke fuldstændige. De væsentligste principper blev derefter udtrykt i *"Revolutionerne fra neden"*, herunder den franske revolution.⁸⁹ Trods de kritiske bemærkninger ser Schiern altså

i Struensee en, om end delvis mislykket, 'verdenshistorisk personlighed', en repræsentant for den universalhistoriske udvikling hinsides absolutismen – men en udvikling i alt for 'abstrakte' og kosmopolitiske former. Igen ligger især de kritiske aspekter af Struensee-bedømmelsen meget tæt på den opfattelse af perioden, man finder i C.F. Allens samtidige skrift.⁹⁰ Schierns særegne filosofiske universalhistoriske perspektiv gør det imidlertid muligt på et konsistent grundlag at understrege Struensee som verdenshistorisk forkæmper for liberalismen, til trods for de unationale træk og det 'abstrakte' forsøg på at forcere udviklingens gang, som både Schiern og Allen finder forkastelige.⁹¹

Tilsvarende overvejelser gælder for Schierns spredte udsagn om den franske revolution. Denne skildrer han i almindelighed som rodfæstet i den almene verdenshistoriske bevægelse bort fra absolutismens 'princip'. Den var på et verdenshistorisk plan udtryk for, at *"Troen paa Folkesuverainiteten afløste den ældre Tro paa Fyrsternes absolute Magt"*.⁹² Og i denne almene egenskab må den franske revolution stå som det helt afgørende gennembrud for den moderne 'folkeånd', kendetegnet ved en enhed af bredt politisk engagement og national bevidsthed, som Schiern hylder gennem hele sit forfatterskab.

Men ganske som bønderne i den tyske bondekrig og Struensee i Danmark i 1700-tallet, der for Schiern at se var udtryk for samme verdenshistoriske frihedstræben, gik den franske revolution for vidt for hastigt. De uheldige tendenser til abstrakt "Nivellering" af folkeslagene til én ensartet, kosmopolitisk menneskehed ser Schiern, som tidligere nævnt, allerede med encyklopædisterne i den franske absolutismes sidste årtier.⁹³

Denne kosmopolitisme var ifølge

Schiern også fremherskende i revolutionens tidligste stadier.

Da de franske revolutionære stod over for en krig med andre europæiske magter, blev det snart nødvendigt at genopvække nationalitetsbevidstheden i folket. Den stærke nationalfølelse hos det franske folk førte effektivt til militære sejre. Ikke mindst nød Napoleon godt af at have et nationalt selvbevidst folk i ryggen. Men skønt han på europæisk plan nok udbredte større lighed i *"folkenes borgerlige Rettigheder"*, frakendte han dem samtidig *"al eiendommelighed, national Betydning"* over for den store franske nation.⁹⁴ Så mens han indtil fandt styrke i nationalitetsprincippet, stod han udadtil som abstrakt-nivellerende kosmopolit. Napoleons fald var da ifølge Schiern heller ikke fyrsternes værk, men de undertrykte nationers værk.⁹⁵ Den franske revolution står således for ham på én gang som en afgørende renæssance for folkenes nationale selvbevidsthed og som et udtryk for den forhadte abstrakt-nivellerende kosmopolitisme.

I en kort passage fra indledningen til Europas Folkestammer fra 1851 udleder Schiern endda en generel, om end rudimentært formuleret, politisk teori. Det er ifølge ham en verdenshistorisk erkendelse, indvundet mest afgørende gennem erfaringen med den franske revolution og Napoleon, at staten aldrig må blive "et ganske abstrakt Produkt af Friheden". Stat, folkelighed og nationalitet hører derimod uløseligt sammen: *"(...) en Frihed, der ganske vilde løsrive sig fra sammes naturlige Grundlag, nærmest altsaa fra Folkeligheden, og overse, at menneskehedens Idee kun viser sig inkorporeret i en Fylde af Nationaliteter, [ville] ikke længer (...) fortjene sit Navn, men udarte til regelløs Vilkaarlighed"*.⁹⁶

Det er denne 'regelløse vilkårlighed', Schiern ser i den abstrakte, fejlagtige

Georg Wilhelm Friedrich Hegel (1770-1831), hvis tanker om samfund, stat og historisk udvikling fik stor indflydelse på 1830ernes og 1840ernes filosofi, æstetik, historieskrivning og politik.

frihedsdyrkelse i 1525, i 1789 og i sin egen levetid. Friheden kan med andre ord kun være frihed, hvis den respekterer den 'naturlige' orden, der er fastslået gennem det enkelte folks konkrete traditioner. Schierns liberalistiske grundtanker om behovet for konstitution og folkelig indflydelse på samfundsudviklingen tempereres hermed betragteligt af hans understregning af de nationale forskelligheders 'naturlige' karakter. Denne grundholdning peger samtidig mod den mere almene holdning, som man også finder hos de nationalliberale hegelianere, at staten må være stærk og fast, og at den centrale opgave ikke er at sætte folket over staten, men tværtimod at styrke staten og den sociale orden via folket.

Schierns kritik af den 'abstrakte' frihedsdyrkelse og kosmopolitisme er ganske givet medformet af erfaringerne fra revolutionsåret 1848 og de deraf følgende tilspidsninger af de nationale modsætninger. Men i selve budskabet ligger der intet nyt i forhold til hans tidligere tekster, og hans kritik af kosmopolitismen får ham ikke til at forsvare begrebet om én menneskehed. Tværtimod understreger han i samme kontekst, at frihedstrangen hos alle nationer er den samme, trods de væsentlige indbyrdes forskelligheder. For så vidt ligger hans ræsonnement stadig solidt inden for en hegeliansk tankegang: I det netop citerede skildres 'menneskeheden' som en enhed af mange nationer, i hegeliske termer: en 'enhed-i-forskellighed'.

Schiern og den historiografiske tradition

Til slut kan der være grund til at kaste et flygtigt blik på eftertidens forhold til Schiern og den hegelianske og franske universalhistoriske tradition, han stod for. Hans navnkundige studerende forholdt sig alle kritisk til aspekter af Schierns fremtrædelsesform og hans virke. Men de fremhævede også med respekt hans indsats for historiefagets udvikling. Kristian Erslev bemærkede i tilbageblik, at Schierns historiske afhandlinger "*altid [vil] sikre ham en smuk Plads bl[and]t danske Historieskrivere*".⁹⁷ Og i 1983 karakteriserede Leo Tandrup ham som "en ikke uvigtig overgangsskikkelse i tidehvervet mellem den romantiske idealisme og den fremtrængende faktatorienterede positivisme".⁹⁸ Men ellers er det, som allerede antydnet, meget småt og spredt med inddragelsen af Schiern som nogen betydende faktor i dansk historieskrivnings udvikling.

Ser man på den mindre direkte for-

mulerede påvirkning fra Schiern, kan man imidlertid muligvis ane en væsentligt større betydning. Et fremtrædende eksempel er Kristian Erslev, hos hvem man allerede i de tidligste skrifter fra 1870'erne ser en tilslutning til de samme hovedsagelig franske historiefilosofiske idealer og forbilleder, som Schiern havde understreget fra begyndelsen af 1840'erne – specifikt ved en bekendelse til Guizot. Samme Guizots forelæsninger over den europæiske civilisations historie var da også emnet for ét af Erslevs sjældne historiografiske seminarer på universitetet. Og læser man Erslevs senere og meget berømte skrift fra 1911 om historieskrivning, kan man ligeledes ane aspekter af kontinuitet fra Schiern, både i Erslevs insisteren på teoretisk formidlet syntese, i hans hævde af historiens sociale samtidsrelevans og i hans bekendelse til en universalhistorisk fremskridtstese.⁹⁹ Erslevs egen forskning og historieskrivning er ganske vist hovedsagelig danmarkshistorisk, men også her dukker internationale perspektiver op, bl.a. i sammenligningen mellem europæisk og dansk feudalisme og i hans beskæftigelse med Romerriget.¹⁰⁰ Mere udprægede er de verdenshistoriske felter hos f.eks. Erslevs nære ven og studiefælle J.A. Fridericia. Hos dem begge findes konfliktanalyser og verdenshistoriske forsoningsidealer, som i meget ligner dem, man kan finde i 1840'ernes hegelianske historiesyn.

Dette tyder muligvis på en bredere kontinuitet fra 1840'ernes liberale historiesyn til de 'radikale' historikere i årtierne omkring år 1900 – til trods for den senere generations egen insisteren på at have brudt med traditionen.¹⁰¹ Måske man endda vil kunne vise en videre kontinuitet fra og til f.eks. Erik Arups socialstrukturelt funderede historieskrivning eller endnu senere makrohistoriske tendenser. Selv dette kun kan afgøres gen-

nem mere detaljerede studier og bredere europæisk kontekstualiseringer, end der er plads til her, må man i det mindste sige, at det langt fra er udelukket, at sådanne forbindelseslinjer kunne være medbestemt af direkte påvirkninger fra Schiern og Allen.

Konklusion

Hos Frederik Schiern ses dels et ideal om syntese mellem teori og empiri på et specifikt moderne grundlag, dels et systematisk fokus på universalhistorie, især de aspekter af den, som karakteriseres ved modsætninger, konflikter og brud. Hovedinspirationskilden til dette var den hegelianske historiefilosofi. På flere planer ses dog også en væsentlig indflydelse fra den franske 'filosofiske historieskrivning', ikke mindst i udviklingen af begrebet 'folk' og i understregningen af sociale konflikter som historiske drivkræfter i civilisationens, statens og fornuftens fremvækst. I hegelianismens empiriske, historistiske orientering og i indflydelsen fra franske historikere som Guizot og Michelet ligger to hovedelementer, som generelt har været noget marginaliseret eller ligefrem overset.

Ingen af disse to hovedelementer blev umiddelbart eller i deres helhed ført videre hos senere historikere. Ikke desto mindre kan man som nævnt ane delvis parallelle idealer om teoretisk og universalhistorisk orientering hos den efterfølgende historikergeneration, der tegnede det kildekritiske gennembrud. Dette kan meget vel være medbestemt af en direkte påvirkning fra Schiern.

Når Schierns filosofisk orienterede universalhistorie ikke dannede skole, men tværtimod blev trængt tilbage af et mere danmarkshistorisk fokus, kan det i vidt omfang forklares med hegelianismens og historiefilosofiens almindelige miskreditering i takt med historiefagets specialisering og dets afgrænsning fra fi-

losofien og idehistorien. En mere specifik, men ikke mindre væsentlig faktor er dog nok også, at det reelt aldrig lykkedes for Schiern at nærme sig en overbevisende realisering af disse idealer i sin egen historieskrivning. Alle hans væsentligste skrifter stræber efter syntese og rummer betydelige elementer af integration af nations- og verdenshistorie. Og de underliggende historiefilosofiske idealer forblev

stort set de samme hele forfattervirksomheden igennem. Dog kan man langt fra sige om hans produktion som helhed, at den udtrykker denne teori i stofflig-historisk form, sådan som det var hans ideal. Hans ønske om enhed og syntese førte reelt til diffus fragmentering – en ikke utypisk skæbne for periodens ønsker om historiografisk integration af detailstudier og universalhistorie.

Noter

- 1 Denne artikel er et led i mine undersøgelser af hegelianismen i dansk politisk kultur og historieskrivning – der selv indgår i bredere studier af dansk og europæisk politisk kultur og historieforståelse i det 19. århundrede. Jeg takker Ph.d.-stipendiat Pelle Oliver Larsen, Aarhus Universitet, for gode kommentarer til et tidligere udkast til denne artikel.
- 2 Fragment fra 1830'erne, citeret i Ranke: *Weltgeschichte*, bd. 4, 1910, s. 515f.
- 3 Jf. Wilhelm von Humboldt: "Ueber die Aufgabe des Geschichtsschreibers", i Albert Leitzmann (Hrsg.): *Wilhelm von Humboldts Werke*, bd. IV, 1905, s. 37.
- 4 Per H. Hansen & Jeppe Nevers (red.): *Historiefagets teoretiske udfordring*, 2004, s. 251.
- 5 H.P. Clausen: *Hvad er historie?*, 1963, s. 20-43.
- 6 Ellen Jørgensen: *Historiens Studium i Danmark i det 19. Aarhundrede*, 1943, s. 73. Jens Chr. Manniche: 'Historieskrivningen 1830-1880', i Søren Mørch: *Danmarks historie*, bd. 10, 1990, s. 220ff.
- 7 Mads Mordhorst: *På sporet af historien* (upubl. ph.d.-afhandling), 2002.
- 8 Jf. især Grethe Jensen: *Historikeren C.F. Al lens forfatterskab*, (speciale) 1982; og Mads Mordhorst & Jes Fabricius Møller: *Historikeren Caspar Paludan-Müller*, 2005, der rummer en flygtig behandling af Hegel-indflydelsen s. 131-134, men ellers fokuseres på forholdet til Ranke. Det sidste værks fokus på Ranke ud-springer formentlig i høj grad af dets oprindel-se som en prisopgave, hvis problemformulering fokuserede netop på Ranke.
- 9 Der findes kun få, spredte behandlinger af hans liv og værk: A. Thorsøe: "Frederik Schiern", *Illustreret Tidende*, nr. 1218, 28. januar 1883, s. 220-223. Johannes Steenstrup: *Historieskrivningen i Danmark i det 19de Aarhundrede (1801-1863)*, 1889, s. 279-289. Johannes Steenstrup: "Schjern, Frederik Eginhard Amadeus", i C.F. Bricka (red.): *Dansk biografisk Leksikon*, bd. XV 1901, s. 116-120. Kristian Erslev: "Schjern", *Salmonsens Konversationsleksikon*, bd. XX, s. 1086f. Leo Tandrup: "Schjern, Frederik" i *Dansk biografisk leksikon* (3. udgave), bd. 13, 1983, s. 83-85. "Schjern", i Thomas Hansen Erslew: *Supplement til "Almindelig Forfatter-Lexicon for Kongeriget Danmark med tilhørende Bilande"*, 3. bd., 1868, s. 45-49. Ellen Jørgensen: *Historiens Studium i Danmark i det 19. arhundrede*, 1943, s. 84-86. Harald Ilsøe og Kai Hørby: "Historie", i Svend Ellehøj m.fl. (red.): *Københavns Universitet 1479-1979*, bd. X, 1980, s. 414. Manniche "Historievidenskab en..." (note 6), s. 224f. Claus Møller Jørgensen: *Humanistisk videnskab og dannelse i Danmark i det 19. århundrede – reform, nationalisering, professionalisering*, 2000, s. 293-296.
- 10 Disse forkortes i noterne til hhv. HS og NHS + bindnummer.
- 11 Frederik Schiern: *Europas Folkestammer. Historiske Undersøgelser og Omrids. Første Deel*, 1851.
- 12 Jf. til sådanne sammenhænge Norbert Waszek: *The Scottish Enlightenment and Hegel's Account of 'Civil Society'*, 1988; Bertel Nygaard: *Borgerlig revolution. Et begrebs dannelse undersøgt gennem politisk teori og historieskrivning*, 2007, s. 71-212.
- 13 Jf. Henrik Horstbøll: "Civilisation og Nation

- 1760-1830", i Søren Mørch, red.: *Danmarks historie, bd. 10: Historiens historie*, 1990, s. 128-32, 145 og passim; Hans Erich Bødeker m.fl. (udg.): *Aufklärung und Geschichte. Studien zur deutschen Geschichtswissenschaft im 18. Jahrhundert*, 1986.
- 15 Hegel *Werke* (herefter HW + bindnummer), bd. 3, 1970, s. 33.
- 16 HW 12.
- 17 HW 7.
- 18 HW 12, s. 49.
- 19 HW 12, s. 46, jf. s. 45-49.
- 20 Povl Bagge: *Studier over D.G. Monrads Stats-tanker*, 1936; samme: "Levned og politisk virksomhed", *Johan Nicolai Madvig. Et minde-skrift I*, København 1955, s. 1-184; Claus Frisberg: *Ideen om et frit Danmark*, 2003; Grethe Jensen: *Den unge Orla Lehmann – studier i hans politisk-organisatoriske rolle 1830-1848*, 1989 (upubl. licentiatforhandling); Bertel Nygaard: "Frihed, enhed og historie. Hegelianisme i dansk politisk kultur i det 19. århundrede", *Slagmark* nr. 50, 2007. Den danske hegelianisme i 1800-tallet skildres desuden med hovedvægt på metafysiske og logiske aspekter i Carl Henrik Koch: *Den danske filosofis historie: Den danske idealisme 1800-1880*, København 2004, og den endnu kun delvis publicerede Jon Stewart: *A History of Hegelianism in Golden Age Denmark. I-III*, 2007ff.
- 21 Victor Cousin: "De la philosophie de l'histoire" (1823), *Premiers essais de philosophie*, 1862. Samme: *Cours de philosophie. Introduction à l'histoire de la philosophie*, 1828.
- 22 François Guizot: *Histoire générale de la civilisation en Europe*, 1828.
- 23 Dette underbygges nøjere i Nygaard *Borgerlig* (note 12), s. 234ff.
- 24 Jf. bl.a. Guizot *Histoire* (note 21), 7. forelæsning, s. 42.
- 25 Guizot *Histoire* (note 21), 5. forelæsning, s. 24.
- 26 Jf. Schiern: "Historieskrivningens Udvikling" (1842), HS I, s. 209, 256; Christian Molbech: "Om Historiens nationale Betydning og Behandling; om historiske Arbejder og Formaa-lene for en historisk Forening i Danmark", *Historisk Tidsskrift*, 1. række, bd. 1, 1840, s. 22-26.
- 27 "Historieskrivningens Udvikling" (1842), HS I, s. 256.
- 28 Augustin Thierry: *Lettres sur l'histoire de France. Dix ans d'études historiques*, 1827; Guizot *Histoire* (note 21); samme: *Histoire de la civilisation en France, 1829-32*; Jules Michelet: *Introduction à l'histoire universelle*, 1831.
- Jules Michelet: *Le Peuple*, 1846. Thierry spiller en væsentlig rolle i Schierns uafsluttede monografi om Europas folkeslag, men hans brug af folkebegrebet synes at have indvirket også på tilsvarende brug i Schierns tidligere tekster. Michelet fremhæves og kobles til hegeliske tanker i Schiern: "Historieskrivningens Udvikling" (1842), HS I, s. 251.
- 29 Stewart *History* (note 20), bd. 1.
- 30 Jvf. Jensen *Den unge...*, Bagge *Studier...*, Nygaard "Frihed..." (alle note 19), samt Søren Juelstorp: "Den store forfatningsdebat 1841-42", *Historie*, nr. 1, 1995, s. 59-80.
- 31 [Anonym]: "Om Souverainitet og den repræsentative Statsforfatning", *Fædrelandet*, 1. årgang, nr. 60 (7/2-1840), sp. 350.
- 32 Monrad *Flyvende politiske Blade*, nr. 3, 1842, s. 14.
- 33 Monrad *Flyvende*, nr. 1, 1839, s. 19.
- 34 "Struensees og det saakaldte guldbergske Ministeriums historiske Forhold" (1842), HS I, s. 165 & "Absolutismens historiske Udvikling" (1847), HS II, s. 16. Se også Nygaard: "Frihed" (note 19).
- 35 "Historieskrivningens..." (1842), HS I, s. 224, 252-259. Blandt forbillederne for denne tekst må foruden Hegel nævnes Gervinus: *Grundzüge der Historik*, 1837, der også tit optræder i Schierns noter. Men selv om Gervinus og Schiern deler kritikken af både den rene faktadyrkelse og den rene filosofien, og selv om begge ser en filosofisk historieskrivning som løsningen, er der fundamentale forskelle i både disposition og indhold.
- 36 "Historieskrivningens..." (1842), HS I, s. 255. Jf. Christian Molbech: *Forelæsninger ved Kiøbenhavnns Universitet over Historiens Philosophie*, 1840-41, bd. 1, s. 43, og HW 12, s. 20-23. Lignende afvisninger af den rent abstrakte idealisme og understregninger af det 'endelige' og det stoflige finder man også hos f.eks. den danske hegelianismes foregangsmand Johan Ludvig Heiberg, jvf. f.eks. hans "Det Nationale og det Provindsielle", *Intelligensblade*, bd. 2, nr. 15, 1842, s. 49f, og samme: "Autobiographiske Fragmenter" (1839), *Johan Ludvig Heibergs prosaiske Skrifter*, bd. 11, 1862, s. 501f. Om forholdet mellem systembygning og historisk-empirisk detailorientering hos Hegel og i hans eftermæle mere generelt: Nygaard: *Borgerlig...* (note 12), s. 191ff.
- 37 "Historieskrivningens..." (1842), HS I, s. 258-59.
- 38 Molbech: *Forelæsninger...* (note 35), bd. 1, s. 44-46.

- 39 "Historieskrivningens..." (1842), HS I, s. 253, 209, 256. Det er kendetegnende, at tilsvarende idealer for en 'sand' historievidenskab og historieskrivning kan findes i danske hegelianske miljøer også før Schiern. Jf. f.eks. Carl Weis: "Om Statens historiske Udvikling", *Perseus. Journal for den speculative Idee*, no. 2, august 1838, s. 49f.
- 40 Jf. især "Historieskrivningens..." (1842), HS I, s. 250.
- 41 Jf. Joseph McCarney: *Hegel on History*, 2000, s. 40-48.
- 42 "Bondekrigen under reformationen" (1841), HS I, s. 132.
- 43 "Historieskrivningens..." (1842), HS I, s. 250.
- 44 "Absolutismens historiske Udvikling" (1847), HS I, s. 16.
- 45 Jf. den bredere diskussion af tidlige civilisationshistoriers opfattelse af en verdenshistorisk afslutning i Nygaard: *Borgerlig* (note 12), s. 245ff.
- 46 "Historieskrivningens..." (1842), HS I, s. 256.
- 47 "Historieskrivningens..." (1842), HS I, s. 255. Når Johannes Steenstrup betragter dette som en kritik af Hegel (Steenstrup: *Historieskrivningen* (note 9), s. 280-82), skyldes det efter alt at dømme, at han forstår Hegel udelukkende som systembygger med et transcendent åndsbegreb.
- 48 "Historieskrivningens..." (1842), HS I, s. 258.
- 49 "Historieskrivningens..." (1842), HS I, s. 242.
- 50 Ibid.
- 51 "Historieskrivningens..." (1842), HS I, s. 249-251.
- 52 Jf. Guizot: *Histoire* (note 21), 1. forelæsning, s. 29f, samt Nygaard: *Borgerlig* (note 12), s. 228ff.
- 53 Schiern i *Fædrelandet*, nr. 857, 1842, sp. 6869 (også som "Om den bevåbnede neutralitet", HS I, s. 192-206). Jvf. Allen: "Slaget paa Kjøbenhavn Rhed den 2den April 1801", *Dansk Folkekalender* 1842, s. 41-84.
- 54 Allen i *Fædrelandet*, nr. 882-83, sp. 7084. I Max Fl. Kjær Nielsen: C.F. Allens historieforståelse – set i sammenhæng med hans kundskabsteoretiske anskuelse, hans politiske engagement og romantisk historiefilosofi (Upubliceret speciale, Aarhus Universitet, 1974), s. 60-63, betragtes Allens forsvar for sin populærformidling som udtryk for et historieteoretisk funderet princip. Konteksten taget i betragtning er en sådan analyse dog mere rimelig for den angribende Schierns vedkommende end for den forsvarende Allen.
- 55 Jvf. C.F. Allen: *Haandbog i Fædrelandets Historie med stadigt Henblik paa Folkets og Statens indre Udvikling*, 1840, samt hans mere kildefunderede, men næsten ligeså samtidspolitisk orienterede *De tre nordiske Rigers Historie*, 1-5, 1864-1872. Caspar Paludan-Müllers kritik af C.F. Allens nationalhistorie i *For Literatur og Kritik*, 1. bd., 1843, udtrykker en verdenshistorie-opfattelse, der er i betydelig overensstemmelse med den hegelianske. Caspar Paludan-Müller: *Grevens Feide*, bd. 1, 1853, s. III-VI, formulerer også et synteseideal i forening med en fordring om grundigt kildearbejde. Ligesom i Schierns kritik af Allen tales mod den 'ensidige' nationale tendenshistorie, men Paludan-Müller argumenterer for, at en kildebaseret syntese ikke lader sig gennemføre i praksis af et enkelt menneske. Den grundigste afhandling om Paludan-Müller, Mordhorst og Møller *Historikeren* (note 8), vil heri se en indflydelse fra Ranke. Det er imidlertid mindst ligeså rimeligt at betragte dette som reminiscenser af immanent hegelianisme, ikke kun i betragtning af den stærkt hegelianske betoning i hans kritik af Allen ti år før, men også i betragtning af mulige hegelianske elementer i meget af det empiriske stof, som fremlægges i Mordhorsts og Møllers egen bog. Denne mulige hegelianske forbindelse antydes også i grene af den historiografiske forskning, bl.a. Jørgensen *Humanistisk* (note 9), s. 505ff, ligesom undersøgelsen af den efterlyses i Claus Møller Jørgensens anmeldelse af Mordhorsts og Møllers bog i *Historie* nr. 1, 2006, s. 171f.
- 56 Manniche "Historievidenskabens..." (note 6), s. 225.
- 57 "Danmarks sidste..." (1840), HS I, s. 113.
- 58 Jf. "Bondekrigen..." (1841), HS I, s. 140.
- 59 "James Hepburn, Jarlen af Bothwell, hans Anholdelse i Norge og Fængselsliv i Danmark" (1863), NHS I, s. 93-498.
- 60 "Historieskrivningens..." (1842), HS I, s. 211. Jf. en tilsvarende formulering i Paludan-Müllers kritik af C.F. Allen (note 54), s. 98.
- 61 Schiern: *Europas...* (note 11), s. 3ff.
- 62 Jf. Nygaard: "Frihed..." (note 12).
- 63 Jf. for den sidstes vedkommende især det berømteste værk, Haandbog i Fædrelandets Historie med stadigt Henblik paa Folkets og Statens indre Udvikling, 1840.
- 64 "Bondekrigen..." HS I, s. 132.
- 65 "Danmarks sidste katolske Biskop" (1840), HS I, s. 110.
- 66 Jf. især "Den nyere Nationalitetsbevægelse" (1849), HS II, s. 32-35 – en artikel der generelt retter sig mod den antagelse hos

- forfatteren Paul de Bourgoing, at nationalitetsbevægelserne er af ganske ny dato. Samme pointe er ledende for Schiern: *Europas...*, jf. her s. 3ff.
- 67 Dette er en sammenskrivning af to forenede, men lidt forskelligt fokuserede skitser i "Danmarks sidste..." (1840), HS I, s. 111f, og "Bondekrigen..." (1841), s. 130-132.
- 68 Jf. hertil Grethe Jensen: *Lehmann* (note 19) og Jensen *Historikeren* (note 8).
- 69 Derved formulerer han i øvrigt koncist den opfattelse, der to-tre år senere skulle blive formuleret af historikeren Caspar Paludan-Müller i en kritik af C.F. Allens karakteristik af den danske enevælde, jf. note 54. Man bør dog nok bemærke i den forbindelse, at Allens fremstilling i højere grad efterlever Paludan-Müllers kriterier, end kritikeren medgiver.
- 70 "Bondekrigen..." (1841), HS I, s. 132.
- 71 "Bondekrigen..." (1841), HS I, s. 132.
- 72 "Bondekrigen..." (1841), HS I, s. 131f.
- 73 "Bondekrigen..." (1841), HS I, s. 132-138.
- 74 "Bondekrigen..." (1841), HS I, s. 132.
- 75 "Bondekrigen..." (1841), HS I, s. 132. Jf. dette med den delvis tilsvarende, men rent nationalhistoriske karakteristik af Christian 2. i Allens *Haandbog*, (note 54), s. 271ff.
- 76 "Bondekrigen..." (1841), HS I, s. 140.
- 77 "Bondekrigen..." (1841), HS I, s. 139.
- 78 Ibid.
- 79 "Bondekrigen..." (1841), HS I, s. 140.
- 80 "Absolutismens..." (1847), HS II, s. 20.
- 81 "Absolutismens..." (1847), HS II, s. 2f og passim.
- 82 "Absolutismens..." (1847), HS II, s. 16. Schierns brug af gudsrige-metaforen kunne tolkes i stil med tolkningen af gudsbegreber enkelte steder hos Caspar Paludan-Müller, sådan som det gøres i Mordhorst *Historikeren*, s. 128f og 230f. I begge historikeres tilfælde kan der dog være tale om, at Gud optræder som metafor for det mest almene og fuldendte standpunkt i både den sociale udvikling (den moderne frie, stærke stat) og erkendelsen (den fuldendte verdenshistoriske ånds indsigt i den timelige verden).
- 83 Lignende vurderinger var centrale i nationalliberale argumentationer i samtiden. Jf. Nygaard: "Frihed..." (note 12).
- 84 "Struensee og det saakaldte guldbergske Ministeriums historiske Forhold" (1842), HS I, s. 177.
- 85 Schiern bruger således fortrinsvis revolutionsbegrebet om afgørende forfatningsmæssige eller politiske brud, snarere end om begivenheder kendetegnet ved store massebevægelser eller ved et 'progressivt' indhold.
- 86 "Struensee..." (1842), HS I, s. 166-68, 177.
- 87 "Struensee..." (1842), HS I, s. 173.
- 88 Schiern: *Europas...*, s. 3.
- 89 "Struensee..." (1842), HS I, s. 176, 183.
- 90 Jf. Allen: *Haandbog...*, s. 541-551.
- 91 Jf. et lignende skel, om end i abstrakt formulering, mellem rent normative domme og universalhistorisk begrundede skel mellem personers egenskaber og deres verdenshistoriske betydning i Paludan-Müller op.cit. (note 54), s. 99f. Som Paludan-Müller påpeger, reviderede Allen dog selv sin Struensee-kritik i anden udgave af *Haandbog* fra 1842 – jf. dennes s. 553ff. Hermed kom hans karakteristik nærmere Schierns.
- 92 "Den nyere Nationalitetsbevægelse" (1849), HS II, s. 36.
- 93 Jf. f.eks. "Humanitetens Indflydelse paa den ældre romerske Keiserlovgivning" (1852), HS II, s. 78. Den allerede citerede kritiske bemærkning om Struensee i *Europas Folkestammer*, s. 3, gælder også encyklopædisterne, revolutionen og Napoleon i hans optræden på den europæiske scene.
- 94 "Den nyere..." (1849), HS II, s. 35.
- 95 Ibid.
- 96 Schiern: *Europas...*, s. 12.
- 97 Erslev: "Schiern" (note 9), s. 1087.
- 98 Tandrup: "Schiern..." (note 9), s. 85.
- 99 Kristian Erslev: "J.E. Sars: Udsigt over den norske Historie. Første Del." *Det nittende Aarhundrede, 1874-75*, s. 476f. Samme: *Historieskrivning. Grundlinier til nogle Kapitler af Historiens Theori*, (1911), i samme: *Historiske Afhandlinger*, bd. 2, 1937, 247-251, 255f. Leo Tandrup: *Ravn*. En betretning om Kristian Erslevs udvikling som menneske, historieforsker og historieskriver og om hans syn på historien og dens værdi indtil 1912, bd. 2, 1979, s. 51.
- 100 Erslev: "Europæisk Feudalisme og dansk Lensvæsen" (1899) i Erslev *Historiske* (note 98), bd. 2, s. 1-41. Samme: "Den romerske Kejsertids Kultur", i Aage Friis (red.): *Verdenskulturen*, bd. 2, 1906, s. 493-583.
- 101 En lignende kontinuitetstese er blevet forsvaret grundigere, mod bl.a. Jens Chr. Manniches accept af de 'radikale' historikers brud-opfattelse, gennem sammenstilling af C.F. Allen og Erik Arup i Pelle O. Larsens speciale: *Erik Arup og de liberale historikere*, 2004.

Debatanmeldelse

Konge, kirke og folk i dansk senmiddelalder

Sebastian Olden-Jørgensen

Fortid og Nutid, marts 2008 s. 40-46

Den danske senmiddelalder er et felt, der i en årrække har kunnet nyde godt af de tværfaglige Sandbjerg-seminarer. Det har resulteret i efterhånden tre tykke bind, der tilsammen udgør en slags uofficiel status over udforskningen af dansk senmiddelalder omkring årtusindskiftet. Seriens tredje og tykkeste bind kredser om øvrighederne (flertal!) i deres indbyrdes samspil med hinanden og med landbosamfundets grupper. De forskellige bidrag er værdifulde i sig selv og giver et nuanceret billede af forskningens muligheder og grænser. I kraft af redaktionens afsluttende perspektivering åbner værket også for bredere perspektiver, der lover godt for kommende seminarer og bind.

Agnes S. Arnósdóttir, Per Ingesman og Bjørn Poulsen (red.): *Konge, kirke og samfund. De to øvrighedsmagter i dansk senmiddelalder*. Aarhus Universitetsforlag, 2007. 593 s., 448 kr.

Sebastian Olden-Jørgensen, f. 1964, ph.d., lektor, Københavns Universitet, Saxo-Instituttet, Afdeling for Historie,

Der er god grund til at være den århusianske junta bag de senmiddelalderlige Sandbjerg-seminarer taknemmelig for de lødige og nyttige opsummeringer af forskningen, som har været den varige frugt af de sikkert både hyggelige og inspirerende sammenkomster. I 1994 fik vi således *Danmark i Senmiddelalderen* (red. Per Ingesman & Jens Villiam Jensen), i 2000 *Danmark og Europa i Senmiddelalderen* (red. Per Ingesman og Bjørn Poulsen), og denne gang er fokus altså på den kirkelige og verdslige øvrighed og samspillet imellem dem. Det

fælles tema for de seksten bidrag, alle illustrerede og forsynet med engelsk resumé, kommer stærkest til udtryk i redaktions efterord (se nedenfor), men har i øvrigt ikke hvilet tungt på de enkelte bidragydere. Princippet har været at lade anerkendte eksperter skrive om det, de hver især har bedst forstand på og brænder for. Det borger for det meste også for kvaliteten, og det retfærdiggør også, at hver enkelt bidrag her får nogle ord med på vejen.

Bogens første bidrag er meget passende en bredt anlagt introduktion til

senmiddelalderens danske stændersamfund af Jens E. Olesen, der kan bygge på flere årtiers intensiv beskæftigelse med periodens politiske og sociale liv. På grundlag af hovedsagligt ældre sekundærlitteratur (Aksel E. Christensen, E. Lönnroth), egne tidligere undersøgelser og primære kilder forsøger han at rekonstruere det aristokratisk dominerede stændersamfunds fremvækst både på det sociopolitiske og idéhistoriske plan. I den sammenhæng fokuserer han på begrebet "*communitas*", som i de danske kilder oftest gengives med "*menighed*". Han opfatter det som et ord ladet med konciliaristisk ideologi i William Occams ånd, men de anførte kildebelæg virker nu ikke helt overbevisende. Hvis man skulle pege på et forfatningsretligt nøgleord, var det nok snarere "*corona*" (kronen), som rigsråderne bl.a. henviser til i forbindelse med Eriks af Pommerns afsættelse.

Mikael Venge, der er forfatter til de to bind om middelalderen i Dansk Skat-tehistorie, har også fået lov til at folde sig ud på sin faglige hjemmebane, denne gang i form af et casestudy om krongsskatten 1524. Netop i dette tilfælde er der bevaret et temmelig righoldigt materiale, der gør det muligt temmelig nøje at følge både den politiske proces op til udskrivning og selve inddrivelsen af skatten. Det giver anledning til mange iagttagelser af forvaltningshistorisk, socialhistorisk og politisk art, alt sammen krydret med den vanlige venge'ske sans for menneskenes dårskab og nedrigheid. De næste to bidrag, Carsten Porskrog Rasmussens artikel om godsfordelingen i Midtjylland i senmiddelalderen og Anders Bøghs artikel om senmiddelalderens selvejerbønder i hele Danmark, bevæger sig i samme verden af hårde kendsgerninger og materielle interesser. Igen og igen bliver man slået af, hvor nødvendigt det er at rekonstru-

ere ejendomsstrukturer og sociopolitiske reationer med solid respekt for lokale og regionale forskelligheder. Fra herred til herred, men også fra sogn til sogn kunne andelen af selvejerbønder i forhold til fæstebønder variere signifikant, eller øvrigheden kunne være tæt på i form af en koncentration af fæstegods omkring en hovedgård eller det modsatte. Venges, Porskrog Rasmussens og Bøghs artikler udgør tre informative og velfunderede bidrag til senmiddelalderens socialhistorie, som ikke mindst i kraft af de mange kort og overskuelige tabeller besidder overordentlig høj "brugsværdi".

Efter sådanne solide bidrag om den del af historien, der er til at tage og føle på, er man moden til noget helt andet, og det får man også i Grethe Jacobsens og Birgitte Bøggild Johannsens kønshistoriske bidrag. Jacobsens artikel om køn og magt i dansk senmiddelalder er et lidt fabulerende essay, hvor udenlandske læsefrugter blandes med hjemlige iagttagelser og løst udkastede teser. Formålet er at plædere for kønsaspektet i analysen af magt og magtudøvelse, og det hævdes frejdigt, at "*ved slutningen af middelalderen var kvinder som enker kommet til at spille en nøglerolle i kampen om magten*" (s. 164). Det, Jacobsen sigter til, er, at kvindelige lensmænd (enker efter stærke og stærkt favoriserede mænd) begynder at dukke op i anden halvdel af 1400-tallet, og hun knytter meget overbevisende denne udvikling til kongemagtens svækkelse. At tale om en "nøglerolle i kampen om magten" synes dog at være noget overdrevet og kommer ufrivilligt til at lade kønsaspektet fremstå som en særlig form for akademisk enøjethed.

Bøggild Johannsens følgende bidrag om "*memoria-kulturen*" i monumenterne, ritualerne og institutionerne omkring de senmiddelalderlige dronningebegravelser er på mange måder den dia-

metrale modsætning til Jacobsen. Det er solidt, stofmættet og detaljeret i en grad, så de store linjer har lidt svært ved at stå frem. Gennemgangen er stedvis næsten inventaragtig, men dokumenterer til gengæld til fulde hovedpointen, nemlig at dronningerne spillede en nøglerolle i den sociale ordens biologiske reproduktion. Dette kunne lyde som en højtravende version af den banale konstatering, at kvinder føder børn og sikrer slægtens overlevelse, og det gør de jo sådan set til alle tider. Der er imidlertid mere i det end som så. Rollen som moder og hustru i et samfund, der stadig på talrige måder var organiseret omkring slægt og husholdning, var ikke "privat" eller tilbagetrukket, men politisk, socialt, religiøst og kulturelt betydningsfuld. Det kommer f.eks. til udtryk i den plads, dronningebegravelserne indtog, og som har været langt større, end kildematerialet og ikke mindst historikernes stedmoderlige behandling af emnet umiddelbart lader formode. Det gælder for både Jacobsens og Bøggild Johannsens bidrag, at det danske kildemateriales fragmentariske karakter desværre sætter snævre grænser for, hvor langt den i og for sig frugtbare kønshistoriske ansats kan realiseres. Det er trist, men kønshistorien deler her vilkår med mange andre lovende kulturhistoriske inspirationer fra de senere årtier som f.eks. *"Alltagsgeschichte"*, *"Erfahrungsgeschichte"*, mediehistorie og politisk idéhistorie.

Det afsluttende kunsthistoriske bidrag er en detaljeret gennemgang af Helligtrekongers Kapel i Roskilde ved Søren Kaspersen. Kapellets rige kalkmalerier er velbevarede, og med udgangspunkt i dem tolker Kaspersen rummet og giver et bud på det mestendels fuldstændigt forsvundne inventar. I lighed med Bøggild Johannsens bidrag om dronningebegravelserne er det til tider en ret spe-

kulativ øvelse, hvor sprogets muligheder for nuancerede hypotetiske udsagn strækkes til sit yderste.

Med Henrik Lerdams oversigt over birker, dvs. de ca. 250 kongelige, gejstlige og adelige godskomplekser af varierende størrelse, der udgjorde egne retskredse med delvis strengere lovgivning, er vi tilbage i den solide ende af historien. Og solid er også Lerdams deskriptive udredning om birkernes oprindelse, antal, fordeling og udvikling, der er et sammendrag af hans bog fra 2004 om samme emne. Desværre tillader pladsen eller kildematerialet ikke Lerdam andet end antydninger af svar på en række interessante spørgsmål om birkernes funktion og bøndernes tilsyneladende høje grad af tilfredshed med en ordning, der umiddelbart synes skabt for at imødekomme godsejernes interesser.

I Jeppe Büchert Netterstrøms anderledes problemorienterede artikel om det senmiddelalderlige fejdevæsen bevæger vi os i samme verden af bønder og godsejere og deres indbyrdes retligt regulerede forhold, men set ud fra en anden og mere voldelig synsvinkel. Det drejer sig om fejder og værnsforhold, og Büchert Netterstrøm argumenterer overbevisende for, at bogstaveligt talt Gud og hvermand og sandelig ikke kun adelen fejdede hinanden i senmiddelalderen. Det holdt de jo som bekendt på et tidspunkt op med, og bidraget munder ud i en interessant tese om, at det sådan set ikke var de højeste øvrighedsmagter (konge og kirke), der afskaffede fejderne, men adelen, den primære voldsproducent selv. Motivet for adelen til at afstå fra vold (beskyttelse!) skulle groft sagt være, at overvindelsen af den senmiddelalderlige landbrugskrise og det stigende udbud af arbejdskraft efterhånden gjorde det mere indbringende for adelen at deles om bønderne i stedet for at slås om dem. En vigtig brik i dette spil er den hals- og

håndsrret (politimyndighed), som adelen i 1523 sikrede sig selv, og som her altså ikke kun indskrives i en fortælling om bondestandens underkuelse, men også i en civilisationsproces. Først i anden omgang bidrog disse processer til statsdannelsen. Det er interessante hypoteser, der balancerer på grænsen af kilde-materialets bærekraft, men som afgjort er overvejelse og yderligere forskning værd.

Per Ingesmans bidrag om kirkedisciplin og social kontrol i senmiddelalderen er noget så sjældent som første afsnit af en historisk føljeton, hvis mål er en afprøvning af det tysk inspirerede konfessionaliseringsparadigme på dansk materiale. Spørgsmålet er ganske enkelt, om al den disciplinering virkelig først begyndte med reformationen, eller om der var noget andet eller lignende tidligere og i givet fald: hvornår begyndte det så? Ingesmans afsnit er en interessant studie af nogle bødelister fra Lund og Bornholm i begyndelsen af 1500-tallet, hvor vi følger de ærkebiskoppelige embedsmænds indkrævning af de kirkelige strafferetlige bøder blandt landbefolkningen (ikke at forveksle med den sakramentale bodsdisciplin). Da det i alt væsentligt er bøder for seksuelle forseelser, er det lidt kulør på skildringen, der i øvrigt er gennemført med forbilledlig klarhed og indsigt. Den foreløbige konklusion er, at disciplineringen så sandelig også kan konstateres før reformationen, og at dens begyndelse nok skal søges i højmiddelalderens reformpavedømme. Som en sidegevinst får vi yderligere en række indblik i landsbysamfundenes socialhistorie, der supplerer de ovennævnte mere materielt orienterede bidrag. F.eks. synes alle bøder at være "aftinget" (forhandlet) ikke kun med den, der havde forbrudt sig, men også med slægt og venner, der kautionerede og i flere tilfælde også måtte punge ud

eller stå inde for den pågældendes adfærd. Det giver ordet landsbyfællesskab en ny og ikke uvigtig dimension. I et par bilag kan man selv få lejlighed til at kigge Ingesman i kortene.

Også Bjørn Poulsen beskæftiger sig med bønderne og sandsynliggør, at vore måske noget forsimplede eller romantiserede forestillinger om en rent mundtlig folkelig kultur og livsverden blandt senmiddelalderens bønder er forkert. I hvert fald op mod år 1500 kunne nogle af bønderne læse og skrive nok til at føre enkle regnskaber. Og vi skal ikke ret langt ind i 1400-tallet, før der er spredte, men signifikante vidnesbyrd om bevidst og vellykket brug af skriftlighed (tingsvidner, kongebreve mm) "*i den stadig kamp om rettigheder og ejendom*" på landet. Det var ikke fejder alt sammen, kan man måske konkludere med tanke på Büchert Netterstrøms ovennævnte bidrag.

Med Agnes S. Arnórsdóttirs bidrag om sjælegaverne i islandsk senmiddelalder er vi tilbage i føljetonen, idet artiklen afspejler det nuværende stade i en større undersøgelse af mentalitetshistoriske og socialhistoriske aspekter af islændingenes gaver til kirkelige institutioner i senmiddelalderen. Det er en undersøgelse, der også rummer et kvindehistorisk aspekt, eftersom den islandske retstradition med særeje i ægteskabet gav kvinderne testamentarisk dispositionsret over en del af deres ejendom. På den måde bliver de synlige i kildematerialet. Da artiklen er et øjebliksbillede af et længerevarende forskningsprojekt, stiller den flere spørgsmål, end den besvarer, og dem, den besvarer, besvarer den med en vis foreløbighed og forsigtighed. At sjælegaverne (betaling for forbøn for de afdøde) skal placeres i et netværk af relationer, der formulerede, opbyggede og fastholdt fællesskab ikke kun mellem levende og døde, men også mellem

slægtninge, kirke og verdslig øvrighed kommer dog meget plastisk til udtryk og giver liv og farve til de ellers ret så tørre ejendomstransaktioner, der udgør størstedelen af kildematerialet.

Lars Bisgaard har beskæftiget sig intensivt med de middelalderlige gilder og også publiceret sine resultater i en bog (2001) og flere artikler. I sit bidrag om det middelalderlige kalente får vi så at sige et postscriptum til hans hittidige forskning, idet han er gået hen og blevet klogere på kalenterne. Det viser sig, at de ikke bare var sammenslutninger af alle herredets præster og som sådan et led i det kirkelige hierarki. Sådan møder vi dem efter reformationen, men i middelalderen var de, fristes man til at sige, helt normale, frivillige gilder, bestående af både præster og lægfolk, der samledes om ordentlige ligbegængelser, Kristi Legemsprocessioner og begravelse af fremmede. Kalenterne kendes fra det nordvestlige Tyskland og kom til Danmark allerede i 1300-tallet. Praktisk taget hver eneste herred og mange byer synes at have haft et kalente, og kalenterne udgør dermed et væsentligt element af det kirkelige livs græsrodsniveau og tillige lidt af et *"missing link"* i udviklingen fra højmiddelalderens Knudsgilder til de senmiddelalderlige professionsbaserede gilder.

Også Birgitte Langkildes afsnit om tiggerordnernes prædikenvirksomhed forsøger at pejle sig ind på senmiddelalderens kirkelige virkelighed. Det er evident for enhver, at tiggerordnerne (franciskanere, dominikanere, karmelitter) spillede en stor rolle, og at deres prædikenvirksomhed udgør et overordentligt interessant og relevant emne. Sørgetligt kun, at de bevarede kilder til, hvad de faktisk prædikede, er så overordentligt sparsomme. Desuden er de jo analyseret af Anne Riising i hendes disputats om den middelalderlige danske prædi-

ken fra 1969, som Langkilde selvfølgelig henviser til. Artiklen handler nemlig egentlig ikke om tiggerordnernes prædikenvirksomhed, men introducerer alment til den middelalderlige prædiken og indkredser derefter de institutionelle og fysiske rammer for tiggerordnernes prædikenvirksomhed i Danmark. Prædikenerne selv når vi aldrig til, selv om Langkilde leverer relevant principiel kritik af Riising for at have analyseret alle bevarede kilder til prædikener under ét uden hensyn til de forskellige prædikentraditioner. Langkildes opfattelse er derimod, at tiggerordnerne stod for en forkyndelse farvet af bodskristendom. Dokumentationen for påstanden, der lyder rimelig nok, mangler dog. På samme måde præsenteres vi afslutningsvis for en tese om, at en analyse af kirkekunsten afslører bevægelser i de teologiske standpunkter over tid, som slet ikke ses i de ganske statiske prædikensamlinger. Det er interessante synspunkter, som man kun kan se frem til at få præsenteret i mere udviklet og dokumenteret form.

De to følgende bidrag er noget så sjældent som to vinkler på delvis samme emne, hvilket jo ganske strider mod den sædvanlige danske tendens til at specialisere sig indtil det punkt, hvor man stort set har sit emne for sig selv. I dette tilfælde er det karmelitermunken og publicisten Poul Helgesen (Paulus Helie), hvis lille bog om fattigforsorg (1527) Carsten Selch Jensen diskuterer og perspektiverer i relation til den nyere forskning i senmiddelalderlig og tidlig moderne fattigforsorg. Og i det følgende kapitel forsøger Kaare Rübner Jørgensen at tegne et billede af Helgesens menneske- og samfundssyn, deriblandt selvfølgelig også hans syn på de fattige. Konklusionen bliver i begge tilfælde, at Helgesen er temmelig mainstream og (humanistisk) konventionel. Begge forfattere

er enige om, at hverken Helgesen eller hans samtid havde forstået de strukturelle økonomiske mekanismer bag arbejdsløsheden og den sociale nød, og at dens skelnen mellem værdige (= syge og stakkels og derfor arbejdsuduelige) og uværdige (= arbejdsduelige, men uvillige og dovne) derfor var forkert og uretfærdig. Det skal nok være sandt, men i så tilfælde er det nu tankevækkende, at vor egen tids oplyste og teknokratiske velfærdsstat tilsyneladende ikke kan bestå, med mindre alle statslige disciplineringsmidler sættes ind på at *"motivere"* diverse *"marginaliserede"* grupper til at arbejde. På et vigtigt punkt, nemlig om Helgesen tilslutter sig tidens konventionelle skelnen mellem de værdigt og uværdigt trængende, er de to faktisk uenige. Selch Jensen mener ja, og Rübner Jørgensen nej. Selv om Rübner Jørgensen af redaktionen har fået lejlighed til at kommentere Selch Jensens opfattelse, glider han af med et *"alligevel kan Selch Jensen godt have ret i sin opfattelse"*. Det forekommer umiddelbart selvmodsigende: Enten har Selch Jensen eller Rübner Jørgensen ret, eller også er sagen den enkle, at Helgesen ikke er konsistent, men giver udtryk for begge opfattelser. Om Rübner Jørgensens bidrag må man i øvrigt sige, at det følger sig ind i rækken hans mange Helgesen-studier fra de senere år, men næppe vil stå som det stærkeste bidrag. Som han selv tydeligt siger, så var Helgesen *"hverken teoretiker eller systematiker, men en praktisk orienteret teolog"*. Man kommer derfor hurtigt til at hugge en hæl og klippe en tå, når man forsøger at rekonstruere et bagvedliggende system af menneske- og samfundssyn, for hvem siger, at der faktisk var et system? Når selv en så stor kender af Helgesen som Rübner Jørgensen ikke overbevisende

kan rekonstruere det, så kan man gå hen og blive helt skeptisk.

Hermed er vi nået til afslutningen på de mange tematisk ordnede bidrag. Redaktionen har imidlertid valgt at afrunde værket med *"en magtudredning for det danske samfund i senmiddelalderen"*. Titlen er selvfølgelig aktualiserende pop, men indholdet er spændende og stimulerende læsning, der med inspiration i nyere udenlandsk forskning hæver sig op over og knytter tråde mellem antologiens enkelte bidrag. Hovedtesen er, at senmiddelalderen var et *"åbent"* samfund, hvor magten endnu ikke var koncentreret og fast institutionaliseret, men fluktuerede mellem kongemagt, kirke, aristokrati og lokale fællesskaber. Spillet om magten foregik på alle niveauer: fysisk (fejder!), økonomisk, institutionelt, symbolsk og religiøst. Den sociale og økonomiske dynamik var betydelig, og demokratiske og aristokratiske tendenser brødes. Reformationen er i den sammenhæng det store skel, der *"lukker"* samfundet i en gevaldig centraliserings- og konsolideringsproces, hvis vigtigste kendetegn var bortfaldet af kirken som selvstændig aktør, kongemagtens økonomiske, institutionelle og ideologiske (religiøse) styrkelse, adelens konstituering som lukket og privilegeret stand og en vidt dreven funktionel arbejdsdeling mellem stænderne. Det er en stærk og på mange måder overbevisende tese, som meget passende er placeret som rosinen i pølseenden. Der er nemlig ikke tale om en tese, der har været styrende for værket, men om et oplæg til yderligere forskning, altså et forskningsparadigme. Som sådan er tesen overordentligt velegnet, da den på én og samme tid er klar, omfattende og suggestiv. Vi ser med spænding frem til næste bind i rækken af senmiddelalderstudier.

Debatanmeldelse

Det forrykte menneske

Jette Møllerhøj

Fortid og Nutid, marts 2008 s. 47-53

Det forrykte menneske. Den psykisk syge i historien ca. 1830-1980 er et omfattende og ambitiøst forsøg på at bidrage til et i dansk sammenhæng stadig ungt og jomfrueligt forskningsområde. I modsætning til åndssvageområdet, som flere af antologiens forfattere tidligere har udforsket, er der fortsat mange aspekter af de sindssyges, psykiatriens og sindssygeanstaltens historie, som vi ved meget lidt om. Antologien introducerer til en række af områdets spændende temaer og til brugen af patientjournaler som kilder i psykiatrihistorisk forskning. Debatanmeldelsen problematiserer imidlertid modstillingen af kulturhistorie og psykiatrihistorie og det diskuteres, hvorvidt antologien indfrier sine egne krav og standarder til en mere helhedsorienteret kulturhistorie om den psykisk syge i historien.

Edith Mandrup Rønn og Inger Hartby (red.): *Det forrykte menneske. Den psykisk syge i historien ca. 1830-1980*. Skippershoved, 2006. 351 s., 248 kr.

Jette Møllerhøj, f. 1972. Cand.mag. i historie og etnografi. Forsvarede i 2006 ph.d.-afhandlingen *På gyngende grund. Psykiatriens praksisser og institutionalisering i Danmark 1850-1920*. Arbejder på projektet *Fra melankoli til depression? Depressionens historie fra 1880 til i dag*, der finansieres af Sygekassernes Helsefond og Weimanns legat.

Psykiatriens historie i Danmark er stadig et forholdsvis uudforsket felt. En antologi, der vil sætte fokus på det forrykte menneske og den psykisk syge i historien over 150 år, er således ikke bare et ambitiøst men også meget relevant initiativ, der falder på et i bogstaveligste forstand tørt sted. Antologien er inddelt i tre hovedtemaer: *Den psykisk syge i historien*, *Hospital & fængsel* samt *Patienternes livshistorie*.

Den psykisk syge i historien

Første del indledes af Edith Mandrup Rønn med artiklen *Forrykthed i fornufstens felt. Kulturhistoriens rolle i kundskaben om den psykisk syge i kultur og samfund*. Heri findes en række overvejelser og programmerklæringer om forholdet mellem psykiatri- og kulturhistorie. Psykiatrihistorien fremstilles her som en snæver diagnose- og behandlingshi-

storie, der kun fokuserer på sygdomme, skiftende diagnoser, udvikling i behandlingsformer samt kendte menneskers sindssygdomme. Heroverfor stiller Mandrup Rønn kulturhistorien, der kendetegnes ved at fokusere på patienten og en "mere holistisk historie om den psykisk syge" (p. 19). Indledningens omdrejningspunkt er således modstillingen af psykiatri- og kulturhistorie. Det gøres klart, at herværende antologi repræsenterer den fyldestgørende kulturhistoriske tilgang, men det er mere uklart, hvem der udgør psykiatrihistorikerne. Der refereres til Selesnick, 1966, samt Edward Shorters *A History of Psychiatry. From the Era of the Asylum to the Age of Prozac*, 1997, men når forfatteren hævder, at de senere års psykiatrihistorie er blevet mere essentialistisk (p. 23), underbygges det ikke med referencer til eksempler på sådanne fremstillinger. Det hedder ligeledes, at "[i]nd imellem læser man psykiatrihistorikere, der synes at mene, at en tilstrækkelig tæt empirisk beskrivelse uden "metapsykiatriske", litterære, socialpsykologiske eller kulturhistoriske dimensioner kommer nærmere på en "sandhed", end når forskeren søger at sætte empiriske data ind i settings, hvor historien om den psykiatriske patient er meget mere end videnskabshistorien om hans sygdom" (p. 22). Også her er det uklart, hvem disse psykiatrihistorikere er. Det er et klassisk og formidlingsmæssigt velfungerende greb at placere sig selv som modsætning og nybryder i forhold til tidligere utilstrækkelig forskning. En sådan modstilling har længe præget den psykiatri- og medicinhistoriske historiografi, men gør det siden Roy Porter & Mark S. Micale's antologi *Discovering the History of Psychiatry* fra 1994 ikke mere. Det kan derfor undre, at den bliver hevet op af hatten igen, og at den ene af antologiens redaktører vælger denne noget for-

simplede modstilling, der ikke synes at kunne (eller ville?) rumme hverken den nyere skandinaviske eller engelsksprogede forskning og dennes diskussioner af og opgør med tendensen til at modstille lægers og psykiateres Whig-historieskrivning og revisionistiske bidrag, eller de seneste 10-15 års debatter om en såkaldt ny psykiatrihistorie med andre erkendelsesinteresser og foci.

I modsætning til handicaphistorien og åndssvagevæsenet som flere af antologiens forfattere har arbejdet med, er dansk psykiatris historie stadig et jomfrueligt felt. At skrive sig ind på og af-dække et felt, hvor der ikke er megen forskning at læne sig op ad er imidlertid en svær opgave. Det er et projekt, der let påkalder sig kritik for prioriteringer og udeladelser og anmeldersuk over, hvad der også kunne have været berørt. Det mest interessante er imidlertid, om antologien indfrier, hvad den selv lover og stiller læseren i udsigt i sin titel og indledning, og om den leverer en mere helhedspræget fremstilling frem for den så forkætrede psykiatrihistorie, der ifølge Mandrup Rønn kun giver sig af med "diagnoser, behandlinger og foregangs-mænd" (p. 8).

Første del om den psykisk syge historie består udover Mandrup Rønns indledning af kapitler om "menneskets menneskeliggørelse", dansk og tysk psykiatrikritik, en introduktion til arkivalier med relevans for psykiatrihistoriske studier samt refleksioner over brugen af patientjournaler som kilder. Bidragene er meget forskellige og det er vanskeligt at se hvordan de alle sammen passer ind i et tema om den psykisk syge i historien, da de handler om alt muligt andet end netop de psykisk syge selv.

Verner Beyer Petersen skriver om den moderne psykiatris fødsel og overtager ukritisk Harald Selmers opfattelse af, at det var grundlæggende nyt

at betragte sindssygdom som sygdom. Denne selvforståelse blandt den første generation af læger, der arbejdede på at befæste psykiatrien som et lægevidenskabeligt speciale ses ofte videreført i den klassiske Whig-historieskrivning, men er efterhånden blevet historiseret og problematiseret i flere danske psykiatrihistoriske studier. Samtidig synes Beyer Petersen ret ukritisk at gengive Foucaults tese om den store indespærring, og at der skulle have været en stor sammenblanding af afsindige, kriminelle, fattige, forbrydere og løsgængere i al almindelighed. Også i dette kapitel er det problematisk, at der ikke refereres til centrale forskningsdiskussioner på området, f.eks. Roy Porters arbejder, der har givet anledning til en række diskussioner om indespærringstesens gyldighed udenfor Frankrig. Det undrer ligeledes, at forfatteren ikke præciserer, at der endnu ikke er lavet systematiske undersøgelser af indespærringstesens holdbarhed på dansk empiri.

Hans T. Møllers bidrag handler ikke om de psykisk syge, men om lægfolkelig kritik af psykiatrien, de psykiatriske anstalter, centrale psykiatere og behandlingsmetoder. Hvorfor vi også skal høre om tyske forhold i en antologi, der har Danmark som genstandsområde forbliver uklart og kapitlet lider under dårligt underbyggede påstande og vurderinger af den videnskabelige værdi af datidige psykiateres publikationer (f.eks. s. 74f). Der blev i perioden 1852 til 1915 udover Kurhuset på Sct. Hans Hospital (1860) etableret fem store sindssygeanstalter med et betragteligt antal sengepladser. Hvordan forfatteren kan konkludere, at *"herhjemme oplevede vi ikke den kraftige udbygning af anstaltsvæsenet"* (p. 92) er derfor uklart. Det påstås, at anstalterne ikke spillede nogen rolle som forskningsinstitutioner, men det synes ikke at være undersøgt nærmere. Formule-

ringer som *"Den øvrige lægevidenskab fejrede triumfer igennem hele det 19. århundrede"* (p. 78) og at *"standarden endnu [var] meget langt fra vore dages"* (p. 79) vidner om, at også Hans T. Møller plages af Whig-historiske tendenser og et fremadskridende udviklingssyn, hvor fortiden modstilles nutiden. Hvordan redaktørerne har fundet, at det kan hænge sammen med de indledende kulturhistoriske refleksioner og en passus om at *"vi kan ikke nøjes med en empirisk udviklingshistorie af lægemidlernes opdagelse, ændringen af behandlingen o.s.v."* (p. 24), er en gåde.

Peter Frandsens bidrag *Den arkivaliske virkelighed* indeholder en meget detaljeret gennemgang af kildegrupper fra Middelfart-anstalten og en række oplysninger om retskrav på adgang til arkivalier og personfølsomt materiale. Oplysningerne er utvivlsomt nyttige for studerende eller slægtsforskere, der vil i gang med at undersøge dette område og dets kildemateriale, men spørgsmålet er, om det kan bære et selvstændigt kapitel eller om det med fordel kunne have været indarbejdet i en introduktion?

Birgit Kirkebæk afrunder antologiens første del med en række relevante refleksioner omkring journallæsning. Kirkebæk henter ikke overraskende eksempler fra sit eget forskningsområde, åndssvagevæsenet. Åndssvage kunne godt samtidig have tegn på sindssygdom, men der var fra omkring 1840 en skarp og grundlæggende skelnen mellem sindssygdom og sindssvagevæsen og åndssvaghed og åndssvagevæsen. Disse kategorier og fundamentalt forskellige kriterier gør Kirkebæk udmærket rede for indledningsvist. Hvorfor hendes kapitel er placeret i temaet *Den psykisk syge* er derfor uklart, med mindre redaktørerne mener, at kategorien psykisk syge kan appliceres på såvel sindssyge som åndssvage.

Hospital og fængsel

Antologiens anden del er den del af bogen, der tematisk hænger bedst sammen. Dan Ersted Møller skriver her om Viborg-anstalten og dens skift fra at være en anstalt for uhelbredeligt sindssyge til et sindssygehospital, der også modtog helbredeligt sindssyge. Forfatteren beskriver ideerne bag behandlingen af sindssyge i anstalten, ikke mindst beskæftigelsesterapien. Der trækkes linjer helt frem omkring 1980, og derved bliver sidste del af kapitlet noget abrupt og mildest talt overfladisk. Introduktionen af psykofarmakaen i 1950'erne var utvivlsomt "epokegørende" (p. 142) for både patienter, pårørende og personale. Men med til den historie hører også historier om bivirkninger, antipsykiatrisk debat og kritik og et fundamentalt ændret syn på de store statsanstalter. Ersted Møller ender i stedet i en temmelig ukritisk fremskridtsfortælling om Viborg-anstaltens succes. Det er en fortælling der ligger nær op ad anstalternes selvfremsstilling i jubilæumsskrifter, og som ligeså godt kunne være skrevet af de i indledningen så forkætrede (pensionerede) psykiatrichistorieskrivende psykiatere.

Majken Rude Nørups bidrag om Sindssygehospitalet ved Middelfart indeholder nogle gode og informative afsnit om anstaltens personale, dagligdagen på de kroniske afdelinger og patienternes værkstedsarbejde. Psykofarmakaens indtog beskrives også her positivt og der lægges vægt på de efterfølgende moderniseringer af hospitalet. Udviklingen siden 1950'erne frem til ca. 2000 beskrives på en halv side, og man hører intet om baggrunden for distriktspsykiatrien og den markante reducere af sengepladser. Det er som om forfatterne er blevet bedt om at favne for meget og at trække lange linjer frem til i dag uden

at være blevet udstyret med det nødvendige antal sider.

Bjørn Hamre har tilsyneladende ikke haft den samme slags begrænsninger og kommer vidt omkring i beskrivelserne af nervøsitet og neurastheni. Hamre kigger på enkelte sygdomme og kategorier og skiftende heri, og bedriver derved lige præcis "diagnose- og behandlingshistorie" som Mandrup Rønn harcelerer over indledningsvis. Hamre leverer imidlertid en spændende og detaljeret analyse, der illustrerer, hvor nyttigt det kan være at tage afsæt i en enkelt kategori eller sygdomsforståelse og bruge den som prisme til at kaste lys over en lang række aspekter af psykiatrisk praksis og samspillet mellem psykiatrien og det omgivende samfund. Det kan undre, at Hamre ikke har trukket på eksisterende dansk forskning om nervøsitet og neurasteni, ligesom det er uklart hvorfor kapitlet er indplaceret i temaet hospital og fængsel. Diskussionerne om nervesanatorier spiller en mindre rolle og det er tydeligt, at Hamre brænder mest for kategorierne og spørgsmålet om den omsiggribende nervøsitet.

Egon Petersen leverer i et kapitel om Sindssygehospitalet i Augustenborg en mærkværdig blanding af "undersøgelser, erindringer og refleksioner", der først og fremmest baserer sig på personlige erfaringer som hospitalschef. Oral history og erindringer fra hospitalspersonale kan være en guldgrube, men kræver stor metodisk refleksivitet og en præcisering af, om der er tale om et forsøg på en analyse eller et erindringsbillede af, hvordan verden ifølge Egon Petersen så ud på Augustenborg. Kapitlet handler, viser det sig, også om psykiatrien i Hertugdømmerne og baggrunden for sindssygehospitalet i Vester Vedsted (1923) og indretningen af Augustenborg til sindssygehospital i 1932. Denne redegørelse efterfølges af en række punkttopremsninger vedrørende

Augustenborgs bygninger og administrationshistoriske afsnit om Direktoratet for Statens Sindssygehospitaller. Herefter springes til spørgsmålet om vilkårene for patienterne i sindssygehospitallerne. Patienternes vilkår afgøres på baggrund af syv kriterier for livskvalitet, som Egon Petersen opstiller og diskuterer ud fra. På baggrund heraf ser Egon Petersen sig i stand til at måle, *"hvorvidt grundlaget for et indholdsrigt, tilfredsstillende og lykkeligt liv var tilstede"* (p. 216). Konklusionen er, at et sådant grundlag var til stede for patienter indlagt på Augustenborg, og at det i forhold til i dag *"gav patienterne et livsindhold, der ligger langt, langt over det mange af dem har i dag i den tilværelse, de skal prøve at håndtere ude i samfundet"* (p. 216). Det er for så vidt prisværdigt, at Egon Petersen forsøger at belyse og nuancere aspekter af det institutionsliv i de store anstalter, der blev gennemkritiseret og efterhånden erstattet af distriktspsykiatriske tiltag. Men Egon Petersens mening om og vurdering af fortidige menneskers livskvalitet er mildest talt ikke særlig interessant. Til gengæld er den metodisk dybt problematisk, og hvordan de to redigerende etnologer har kunnet acceptere, dette forstår jeg ikke.

Antologiens andel del afsluttes med Peter Scharff Smiths oplysende og vel-skrevne bidrag om isolationsfængsling og sindssygdom. Ifølge undertitlen skal det handle om fanger, fængselslæger og isolationsfængsel; i praksis handler det mere om fængselslæger og isolation end om de fanger, der blev sindssyge af at sidde i isolation. Man kan derfor også fundere over, hvor godt dette kapitel og Scharff Smiths betoning af isolationsfængslingens videnskabshistorie stemmer overens med antologiens indledning og afsværgelse af generelle studier af kategorier, diagnoser, teorier og centrale psykiatere.

Patienternes livshistorie

Mens det efterlyste patientperspektiv ikke er særlig tydeligt i antologiens første to tredjedele, udfoldes det i antologiens sidste del om patienternes livshistorie. Her hører vi i detaljer om en række kvinders sygdomsforløb og forfatterne er meget optaget af sammenhængen mellem kvinders sygelighed og deres arbejdsmæssige belastninger. Også på dette felt er der en omfattende især britisk forskning, der kunne have været med til at nuancere nogle af de hurtige og ikke særligt velunderbyggende konklusioner om årsagssammenhænge, køn og sygdomsmønstre, som især Inger Hartby bringer til torvs. Den feministiske revisionisme og ikke mindst Elaine Showalters tese om en særlig female malady er blevet imødegået og problematiseret i en række studier. Dette synes imidlertid ikke at have anfægtet Hartby, der i øvrigt, ligesom Egon Petersen, mener at kunne udtale sig om fortidige menneskers livskvalitet.

Hanne Thorup Koudal leverer et kapitel om Marie Carlsens livshistorie, der er baseret på analyser af patientjournaler fra indlæggelser på Sct. Hans Hospital og hospitalet i Nykøbing Sjælland. Koudals analyse er noget farvet af, at datidens journalskrivningspraksis måles i forhold til senere standarder. Hun bemærker, at *"i journalen, der er meget lang, savner jeg afsnit som resumé, plan eller konklusion, der undervejs kunne samle op på, hvor man var nået til med patientens diagnose og behandling, og om denne behandling virkede tilfredsstillende"* (p. 258). Nu er det jo ikke en historikers lod at stille krav til kildematerialets karakter og udformning, og det havde været mere relevant at fundere over, hvad journalteksten faktisk kan bruges til og om dens karakter kan siges at være repræsentativ for den eller de respektive journalskrivere og for

journal skrivningspraksis på den pågældende anstalt.

Koudals fremstilling efterfølges af et efterskrift af Mogens Bang, barnebarn til Marie Carlsen, der kommenterer arbejdet med at kortlægge mormoderens sygdomsforløb. Læseren delagtiggøres her i allehånde genvordigheder i arbejdsprocessen; at patientjournaler, ligesom andre håndskrevne kilder, kan være vanskelige at tyde, at det er vanskeligt at forstå de lægevidenskabelige forkortelser og udtryk etc. Vi er efterhånden en del, der har lidelseshistorier og lange forhandlinger med overlæger, der vogtede nidkært over det journalmateriale, vi selv mente at have åbenlys hjemmel til at se. Den slags kan man imidlertid underholde sine medstuderende og kolleger med over frokostbordet eller begære i sit forskningsnetværk frem for at spilde kostbare tryksider på det.

351 sider senere sidder jeg som læser tilbage med fornemmelsen af, at det måltid, der blev stillet i udsigt i antologiens titel og indledning aldrig rigtig blev serveret. Af og til var der smagsprøver, men mest i form af skueretter, der hurtigt blev båret ud igen. Det virker som om redaktørerne ikke har gjort sig helt klart, hvori antologiens målgruppe består. Når der indledningsvis introduceres så grundigt til feltet og gives detaljerede introduktioner til kildemateriale, adgang til og analytisk håndtering af patientjournaler må det være fordi f.eks. studerende skulle kunne have glæde af bogen i forbindelse med opgaveskrivning. Men hvis antologiens målgruppe er universitetsstuderende, hvordan kan det så være, at den nærmest konsekvent IKKE forholder sig til eller i det mindste har referencer til noget af den nyeste og mest centrale forskning på området?

Det er muligt, at antologiens manglende sammenhængskraft i et vist om-

fang handler om en utilstrækkelig redigering, og at det har været vanskeligt at etablere sammenhæng mellem redaktørernes designer og retningslinjer og hvad de enkelte forfattere havde på hjerte eller har formået at undersøge systematisk i en vis dybde. Antologiens største problem er imidlertid, at dens programklæring er vanskelig, hvis ikke umulig at indfri, fordi den baserer sig på en besynderlig modstilling af psykiatrichistorie versus kulturhistorie. En række af antologiens bidrag illustrerer, at det er vanskeligt at skrive en bred psykiatrichistorie uden også at kigge på centrale foregangsmænd, diagnoser, sygdomsforståelse, behandlingsteknologi og forandringer heri. Sådanne analyser skal selvsagt ikke stå alene, men bidrage til et samlet nuanceret billede af psykiatri og psykiatrisk praksis og den sociale, kulturelle og politiske kontekst den udfoldede sig i. Med andre ord en kultur- og socialhistorisk psykiatrichistorie, der har blik for såvel praksis som teori, videnskabshistoriske aspekter, for institutioner og individer, sindssygdommens årsager, forklaringer, meningstilskrivninger, behandling og repræsentationer og for psykiatriens personale såvel som patienter. Det er imidlertid som følge af kildesituationen ikke så enkelt at finde frem til historierne om *"den psykisk syge som agerende borger i kultur og samfund"* og *"den almindelige patients vilkår og oplevelser som psykisk syg"*, som Mandrup Rønn ønsker sig (p. 7). Den medicinhistoriske historiografi præges af en lang række diskussioner af denne problematik. Indenfor de psykiatrichistoriske rækker har flere i erkendelsen af vanskelighederne ved at insistere på et rent patientperspektiv i stedet interesseret sig for samspillet mellem patienter, familie, lokalsamfund, læger, psykiatere og den psykiatriske institution i det såkaldte *medicinske møde* (medical

encounter). Det er der kommet mange interessante og nuancerede analyser ud af, ikke mindst Akihito Suzukis *Madness at Home. The psychiatrist, the patient, and the family in England, 1820-1860*, fra 2006. Havde Mandrup Rønn og Hartby ulejligen sig med at kigge lidt rundt i forskningsfeltet havde de nemt fundet nogle kokke, der kunne have inspireret og hjulpet til med at få mere kød og substans på såvel antologiens indledning som dens analyser. I stedet bliver vi spist af med retrospektive diagnostiseringer af fortidige patienters tilstan-

de, tendenser til at tale om sindssygdom, åndssvaghed, nervøsitet og ”psykiske tilstande” som det samme, spekulationer om mulige årsagssammenhænge, personlige meninger, generelle administrationshistoriske betragtninger krydret med reminiscenser af historiesyn, der plejer at være reserveret Whig-historieskrivningen. Måltidet – antologien – er omfattende og består af endog mange retter, men man bliver ikke rigtig substantielt mæt, og hvad værre er, desværre heller ikke rigtig klogere på den psykisk syge i historien.

Anmeldelser

Søren Michael Sindbæk: Ruter og rutinisering. Vikingetidens fjernhandel i Nordeuropa, Forlaget Multivers, 2005. 356 s., 268 kr.

I arkæologen Søren Michael Sindbæks publicerede Ph.d.-afhandling, *Ruter og rutinisering*, henter arkæologisk analyse og syntese nyttig inspiration i nyere samfundsvidenskabelig teoridannelse. Bogen behandler et omdebatte ret og langt fra nyt emne, nemlig vikingernes fjernhandelsruter i perioden 700-1000. Mange vikingetidsstudier har på mere eller mindre sikkert grundlag tegnet kort over vikingernes handels- og rejseruter i Europa. Sindbæk søger ved en grundig gennemgang af arkæologiske materiale fra handelsknudepunkter at skabe en sikrere kortlægning af organiseringen og forandringen af vareudvekslingen i Nordeuropa i denne periode. Geografisk begrænser afhandlingen sig til Østersø- og Nordsøområdet, det nordlige Centraleuropa samt det europæiske Rusland. Kontakterne til Færøerne, Island, Grønland og Europa syd for Rhinen og England lades ude af betragtning.

Sindbæk skildrer en periode, hvor Skandinavien voksede ud af de præhistoriske samfundformer og fik etableret mere og mere udbyggede og, som han kalder det, rutinerede handelsforbindelser rækkende fra London til Staraja Ladoga ved Ladogasøen i Rusland. Det er en pointe hos Sindbæk, at denne udbygning skete ud fra materielle, økonomiske og måske prestigemæssige motiver, og at kongemagten for det danske områdes vedkommende først kom ind som handelsknudepunktets beskytter sidst i 900-tallet. I løbet af de tre århundreder blev det skandinaviske område og til dels Rusland integreret i det nordeuropæiske handelsnetværk. Handelsruterne udviklede sig ikke som resultat af fastlagte strukturelle forhold eller ved indgriben fra en ordnende centralmagt. De opstod derimod gradvist som sociale processer startet af foretagssomme individer og udviklede sig fra udveksling af nogle få luksusvarer til faste handelsforbindelser. De af Sindbæk udpegede handelsknudepunkter blev i visse tilfælde importsteder, der kunne understøtte den lokale produktion af visse varer. Denne institutiona-

lisering af fjernhandelsruter over længere distancer og på tværs af kulturelle skel kalder Sindbæk med et term lånt fra en engelske sociolog Anthony Giddens for rutinisering.

Sindbæk går til emnet på baggrund af en bred viden. Han er velorienteret ikke blot i skandinavisk arkæologi, men også i polske og russiske udgravninger. Her er det ham en hjælp, at han behersker russisk. Sindbæk har søgt efter forklaringsmodeller, der kan give nøgler til en forståelse af fjernhandelsknudepunktets funktioner, i samfundsvidenskaberne. Valget er faldet på Giddens' strukturationsteori. Giddens beskriver handel som social adfærd. Han gør opmærksom på, at der i (handels)relationerne mellem suveræne nationer findes en accept af en række institutioner, der eksisterer i kraft af aktørernes accept af gensidig afhængighed. Til beskrivelse af sådanne institutioner har Giddens defineret tre begreber: Regionalisering, institutionalisering og rutinisering. Regionaliseringen betegner lokale handelssamfund, der opstår rundt om et centralsted. Institutionaliseringen betegner alle de faktorer, der fæstner knudepunktets position som handelssted: Infrastruktur som havneanlæg og vejforbindelser, voldanlæg, møntslagning og indførelse af vægtenheder muliggør dannelsen af regulære handelsforbindelser. Disse to processer danner forudsætningen for, at der kan ske en rutinisering af handelsnetværk forankret i en række knudepunkter. Begrebet rutinisering kan i dansk oversættelse udmærket spille på både rute og rutine. Sindbæk søger de tilfælde hvor handelskontakter og praksis bliver regelmæssige, accepterede og indarbejdede rutiner.

Sindbæk finder under den teoretiske udredning anledning til at tage afstand fra sociologen Karl Polanyis teorier om administreret handel og gaveøkonomi i fortidige samfund, der angiveligt ikke kendte til den rene markedøkonomi. Der forekom efter Sindbæks mening en regelret markedsbaseret udveksling af varer over lange afstande.

Sindbæk må også vejen rundt ad Walter Christallers centralstedsteori, som han meget fornuftigt forkaster som uanvendelig for denne periode med en henvisning til, at den tidlige middelalders byer ikke kan sammenlignes med moderne bydannelse. Der fandtes knap nok

store byer i Nordeuropa i perioden 700-900. Adskillige af de udpegede knudepunkter var hverken centralsteder for en region eller midtpunkt i et byhierarki. Ja, nogle bar næppe præg af permanent bosættelse. På den anden side skulle handelsvarerne naturligvis omsættes og forarbejdes. Bestemmende for fjernhandel var den topografiske placering. Der skulle være let adgang til knudepunkterne udefra, en række basale faciliteter måtte være til rådighed, og der skulle gå mindre veje eller andre trafikårer til et opland, eller til et større indre område. Nogle knudepunkter som det russiske Staraja Ladoga formodes at have fungeret som stabel- og omladepladser.

Med den sociologiske ramme på plads kan Sindbæk da udvikle bogens egentlige ærinde, en beskrivelse af fjernhandelsstedernes udvikling, i nogle tilfælde opståen og død, og søge dem placeret i en kronologisk ramme. Der findes enkelte skriftlige kilder til tidens handel, men de er mangelfulde. Den oldengelske oversættelse af Orosius kan skildre rejseveje i Germanien og Skandinavien. Heri findes også en rejseberetning af en vis Wulfstan, der omkring 930 rejste over Hedeby og sejlede langs Østersøkysten. Polske studier har sandsynliggjort, at han rejste ad en etableret handelsrute. Adam af Bremen er senere end den behandlede periode, men skrev dog i 1070'erne. Han beskrev byer og veje og angav rejseruter i rejsetid, men er dog heller ikke nogen givtig kilde til vikingetidens handelsruter.

De vigtigste kilder er det arkæologiske fundmateriale. Her gør Sindbæk en del ud af at pointere, at en konstateret lokal udbredelse af en vare fra et regionalt center ikke nødvendigvis betød, at centret havde en funktion som fjernhandelsknudepunkt. Den vanskelige øvelse i studiet er at finde tilstrækkelige udsagn fra et fundsted, at udskille fundtyper, der kan indikere, at dette var et fjernhandelsknudepunkt og ikke blot et sted, hvor importerede produkter forarbejdedes. I øvrigt bringer Sindbæk ikke nye udgravningsdata. Hans ærinde er synten. I kapitel 5 behandler Sindbæk fire centrale fjernhandelsknudepunkters handelsgeografi. Stederne er Hedeby, Birka i den svenske skærgård, Kaupang i Vestfold i Norge og Staraja Ladoga ved Ladogasøen i Rusland. Her konstaterer han, at disse handelspladser ikke alle var ideelt placerede som centralsteder for den regionale handel, men at de alle lå ideelt som knudepunkter for nærtrafikale forbindelser. Kun Hedeby havde ikke en god naturhavn, men den lå til gengæld, hvor der kun var 17 km fra Sliens munding til flodforbindelser til Nordsøen. Byen lå nær danernes sydgrænse, Dannevirke lå tæt ved byen og Hærvejen, der var hovedru-

ten nordpå i Jylland, passerede byen. Modsat Hedeby var der meget let adgang søværts til øen Birka, der til gengæld ikke havde gode forbindelser ind i landet. Det gav Birka en vigtig rolle i handlen i den østlige Østersø.

Det første eksempel på fjernhandelsvarer, der fremdrages, er metalbarrer, der både tjente som råvarer og betalingsmiddel. Fundmaterialet viser en voksende tendens til at størrelse og vægt blev standardiseret – og altså handelen med metalbarerne rutineret i Sindbæks terminologi. De engelske sceats, tidlige mønter, spredtes til det vesteuropæiske og skandinaviske område. Dernæst får en række importvarer til det vestdanske område særlige kapitler: Klæbersten fra Skagerrakområdet blev importeret som halvfabrikata til gryder. Halvtildannede kværnsten af basalt blev indført fra Rhinområdet. Fra Norge kom andre kværnsten af granatglimmerskifer. Også fra Norge kom skifer til hvæssesten. Rhinsk Badorf-, Tating- og Pingsdorfkeramik kom til Dorstad og Hedeby og blev derfra spredt op i Jylland. I Ribe er der ligeledes fundet store mængder glasskår fra glasbægre.

Især kapitel 4 kredser om identifikationsproblemet. Hvordan skelnes almindelige beboelser med tykke lag sortjord eller eventuelt lokale handelscentre fra fjernhandelscentrene? Beviset for, at en udgravet lokalitet var et knudepunkt for fjernhandel, ligger i fund af en vis mængde genstande, der ikke havde lokale rødder, og som kan spores til et bestemt område. Derved bliver forskeren afhængig af udgravningernes intensitet og grundighed. Udbredelseskort på basis af fundhyppighed er et gammelt stridspunkt i arkæologien. Det ved Sindbæk naturligvis, idet han citerer Olaf Olsen for en udtalelse om, at der burde indføres 25 års forbud mod udbredelseskort i arkæologiske afhandlinger. Sindbæk er meget bevidst om kildematerialets svagheder, men lader sig ikke afskrække fra at tegne et handelsrutemønster.

Sindbæk bruger en del plads på østeuropæiske eksempler, og har her som nævnt den fordel at beherske russisk. Var Wolin og Koloberzg på den polske Østersøkyst fjernhandelsknudepunkter? Det har polske arkæologer hævdet, men Sindbæk antager, at de slaviske folk ved kysten ikke søgte at deltage i fjernhandelen, og at disse bosættelser derfor ikke havde fjernhandelsfunktioner. Sindbæk mener, at vikingetidens Truso er fundet ved en polsk udgravning, og at den fremstår som et af de få fjernhandelscentre fra 700-tallet i den østlige Østersø.

Meget pelsværk kom formentlig til Birka fra Staraja Ladoga, som har en meget central plads i Sindbæks handelsnetværk som porten til det russiske og orientalske marked. Den blev

sandsynligvis i 700-tallet et vigtigt transitsted for pelshandel med et enormt opland i Taigaen. Fra Skandinavien, vel især Sverige, kom til gengæld jern, som blev forarbejdet i byen. Byen blev i 800-tallet også en sluse for kontakter fra Volgaområdet og Kaukasus til Østersøområdet. De arabiske (kufiske) mønter og russiske varer, der fra sidst i 700-tallet kom til Skandinavien i store mængder, kom sikkert hovedsageligt ad indre russiske handelsruter til Staraja Ladogas skandinaviske købmænd. Sindbæk gør op med antagelsen om en skandinavisk flodhandel ad det, der med gamle krønikers betegnelse for skandinaverne er kaldt de varægiske ruter, i det nordvestlige Rusland.

De gamle forestillinger om vikingernes Ruslandsruter med direkte forbindelser til Orienten hviler på forestillinger om Rusland som et næsten folketomt og ustyret område. Forestillinger om, at skandinaviske handelsskibe hyppigt besejlede de russiske floder på handels- eller erobringstogter må ifølge Sindbæk opgives. En sådan sejlads måtte være stødt på store geografiske hindringer, som at skulle hale både over land fra flod til flod. Der findes meget få fund af klinkbyggede både med køl af vikingetypen langs flodvejene. Vikingeskibe har kunnet gå ind til Staraja Ladoga og et stykke ind ad nogle flodmundinger, men er næppe kommet længere. Mere sandsynligt har været brug af russernes egne fladbundede både og simple stammebåde. Desuden foregik megen handel i Rusland om vinteren med brug af slæder.

På den anden side vandt skandinaviske fyrster midt i 800-tallet indflydelse i det russiske område. Der findes i Nestorkrøniken et udsagn om, at slaviske og østfinske stammer valgte en vikingehøvding, Rurik og hans to brødre, til at regere fra enten Novgorod eller Staraja Ladoga. Fyrster med skandinaviske navne kom siden til at indgå i stabiliseringen af magtstrukturene i det vestlige Rusland. De varægiske ruter gled ind i et større kompliceret netværk af handelsruter og rejseruter, som efterhånden blev kontrolleret af Det oldrussiske Rige. Skandinaver sad på magtbaser og købmandsrettigheder på dele af den såkaldte Dnjepr-rute. Ad disse ruter kom russiske og orientalske varer til Skandinavien, og skandinaver rejste ad sådanne ruter til Byzans. Sindbæk betvivler således ikke vikingernes handelsaktiviteter i Rusland, men føjer dem ind i et kompliceret handelsnetværk, hvor de russiske aktører spiller en vigtigere rolle end den ældre skole af vikingetidsforskere ville indrømme dem.

Sindbæk tegner på basis af arkæologiske fund af handelsvarer et tydeligt nordeuropæisk fjernhandelsnetværk, som baserer sig på knudepunkter, der var begunstiget af at være

trafikalt tilgængelige. Sindbæk kan følge tidligere forskere som Sture Bolin i sin formodning om, at der foregik en vareudveksling mellem Østersø- og Nordsøområdet. Han tvivler på, at udvekslingen er gået over Hedeby, men mangler en egentligt indikation af, hvilke veje udvekslingen fulgte. Hvor andre dele af arkæologien har høstet en del kritik for inddragelse af antropologiske og sociologiske metoder, anvender Sindbæk Giddens' strukturationsteori på en frugtbar måde. Måske går begrebet 'rutinisering' endog ind i den arkæologiske sprogbrug.

Der er tale om en syntese, der modigt tager kampen op mod en række etablerede forestillinger, mest radikalt med billedet af vikingernes Ruslandshandel. Noget paradigmebrud i vikingetidsforskningen er der dog ikke tale om. Dertil er bogen – så vidt en anmelder, der ikke er vikingetidsforsker, kan se – for meget forankret i den løbende forskningsdebat. Det er blevet en noget akademisk og teoristyrket bog. Selvom sproget ikke i sig selv er tungt, er bogen indholdstung, og den kræver en vis baggrundsviden. Men den er også nybrydende og svær at lægge fra sig, når man har arbejdet sig ind i den. Den vil vække modsigelse og er helt sikkert ikke det sidste indlæg i debatten om vikingernes fjernhandelsnetværk. De mange åbne spørgsmål, som både de fysiske og skriftlige kilder efterlader, vil give plads for nye synteser.

Steffen Elmer Jørgensen

Klaus-Joachim Lorenzen-Schmidt (Hrsg. v.): Geld und Kredit in der Geschichte Norddeutschland. Studien zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte Schleswig-Holsteins, bd. 43, 2006. 279 s., EUR 20.

Det har længe været overset i hvor høj grad landboøkonomien i historisk tid har været bygget på penge og ikke kun naturalier, ja at de overhovedet har haft en monetariseret økonomi. Bjørn Poulsen har med sit banebrydende arbejde *"Bondens Penge"* fra 1990 vist vejen og nu følger forskning i Slesvig og Holsten efter.

Anledningen til dette bind var et møde i 2004 i Plön for danske og tyske eksperter i "Arbeitskreis für Wirtschafts- und Sozialgeschichte" under ledelse af Klaus-Joachim Lorenzen-Schmidt, nestor i den slesvig-holstenske økonomihistoriske forskning.

Det første af Klaus-Joachim Lorenzen-Schmidts tre bidrag til bindet åbner hele rækken med sin korte, men meget intensive indfø-

ring i emnet, *"Zur Geld- und Kreditgeschichte Schleswig-Holsteins seit dem Hochmittelalter"* (s. 7-16). I hans oversigt sammenstiller han ikke kun hidtidige forskningsresultater og den relevante litteratur, men han skaffer samtidig den teoretiske basis for de følgende bidrag, bl. a. med definitioner af kredit, realkredit og *"personalkredit"* (s. 10 f.), rentebegrebet (s. 15 f.) og definitionen af de kredse, som var involveret i penge- og kreditvæsen. Allerede på dette sted ytrer sig et desværre meget almindeligt fænomen, nemlig at samleverkets enkelte bidrag kun afspejler forfatterens opfattelser før konferencen, ikke efter diskussionen. Således påpeger f. eks. Lorenzen-Schmidt i note 9, s. 9, og på s. 15 f. meget rigtigt og meget udtrykkeligt, at det påståede såkaldte kanoniske renteforbud i højmiddelalderen ikke har eksisteret, men har været et forbud mod ågerrenter, en opfattelse, som ikke har vist gennemslagskraft på de øvrige bidrag, og som kun er et eksempel på, at forfatterne ikke har læst deres kollegaers tekster.

Efter denne indledning følger Ortwin Pelc med et ukendt men meget fascinerende emne: *"Schätze in Norddeutschland. Schatzsagen, Schatzgräber und Schatzfunde in der Frühen Neuzeit,"* s. 17-42. Pelc nærmer sig emnet fra tre forskellige sider. For det første undersøger han skatte i litteraturen, frem for alt i sagn, derefter fokuserer han på skattejægerne for til sidst at betragte fundne skatte fra 1501 til 1850. Bidraget præsenterer en hel række ukendte aspekter af skatte og skattefund og viser en forbausende mangfoldighed af kilder og materiale. Men samtidig mærker man meget tydeligt, at forskningen endnu er i sin vorden, og at der mangler en teoretisk underbygning og rød tråd, så at det hele virker lidt essayistisk og sammenstillet.

Efter den mere kuriøse udflugt bliver det i de følgende fire bidrag dybt numismatisk. Først beretter Rolf Wiechmann om *"Wandel des Währungssystems bei den Elb- und Ostseeslawen. Zur ältesten Münzprägung in Mecklenburg-Vorpommern"* (s. 43-68), et bidrag, som skildrer overgangen fra gammel tid, præget af arabiske mønter og sølvstykker, over en mere møntorienteret periode i slutningen af 900-tallet indtil en tid, hvor kejserlige mønter blev efterpræget i det slaviske område. Derefter følger Jørgen Steen Jensens bidrag *"Münzprägung in Schleswig vom 11. Jahrhundert bis zum ersten Drittel des 14. Jahrhunderts. Was wissen wir und wo sind die Forschungslücken?"* (s. 69-78). Jensen beskriver frem for alt forskningens hidtidige resultater i et område, hvor der mangler en dybgående systematiske forskning, og ikke så meget selve prægningen af mønter i byen eller hertugdømmet Slesvig. Her venter et stort forskningsfelt, frem for alt når man knytter den

historiske og numismatiske forskning sammen. Michael Kunze kaster derefter blikket fra middelalderen til nutiden, fra Slesvig til Mecklenborg, hvor han undersøger *"Münzproduktion und Schatzbildung in Mecklenburg von 1568 bis 1618"* (s. 79-104). I centrum af hans udredning står møntproduktionen i den såkaldte *"Klipper- und Wipper"*-tid, 1600-tallets periode med møntforringelser og forfalskninger. Med Mecklenborg som eksempel beskriver han udmøntninger og møntproduktion i et lukket møntområde. Det numismatiske kapital afsluttes med Wolf Karges *"Währungsreform im Deutschen Kaiserreich von 1871 aus mecklenburgischer Sicht"* (s. 105-114), som skildrer de rent praktiske forhold med møntreformen i Tyskland efter 1871. Indførelsen af Mark som enhedsmøntfod i Tyskland har normalt været henvist til bisætninger og ikke nærmere undersøgt, men han viser, at kampen om møntfoden varede ved i flere år, og at den samtidig også var en kamp om at begrænse Preussens indflydelse i det nye rige.

Fra numismatikken vendes fokus i det følgende mod kreditvæsen i Nordtyskland. Den kendte lokalhistoriker Günther Bock beskriver grevskabet Stormarn i *"Bauer, Geld und Krise des Spätmittelalters im Hamburger Umland"* (s. 115-142). På baggrund af sine tidligere undersøgelser undersøger han rente- og pengeforbindelser i Klein Hansdorf i Stormarn og mellem Hamborgere og bønder i Hamborgs opland i middelalderen. Hans undersøgelse viser, hvor dybtgående pengeforholdet mellem land og by og mellem oplandets indbyggere var blandet sammen, selv om man stedvist savner en dyberegående, mere abstrakt analyse. Selve analysen bliver derimod næsten eksemplarisk præsenteret af Klaus-Joachim Lorenzen-Schmidts *"Kredite für Bauern der holsteinischen Elbmarschen (1350-1540)"* (s. 143-158), som dybdeanalyserer forholdet mellem storbyen Hamborg og dennes omegn og sammenligner det med forholdet mellem landsbyen Krempe og dennes opland. Lorenzen-Schmidt belyser mangfoldige aspekter, begyndende med spørgsmålet om, hvorfor bønder i middelalderen overhovedet har haft et behov for krediter. Han beskriver derefter agrariske krediter i denne periode, kilderne, selve forretningerne, rentefod og kreditternes omfang. Disse bidrag præsenterer et stort spektrum af analyseinstrumenter med stor succes og udmærkede resultater. Fra den danske side følger nu John Christiansen som præsenterer udsnit af sit magisterarbejde i *"Der Kieler Umschlag im 16. und 17. Jahrhundert"*, (s. 159-176). Hans overblik baseres først og fremmest på sammenstilling af den hidtidige forskning i omslaget i Kiel, som var senmiddelalderens og nyere tids vigtigste nordeuropæiske pengemar-

ked. Selv om resultaterne af hans undersøgelser er et vigtigt bidrag til forskningen, så er der også anledning til at anføre nogle kritikpunkter. Hans viden om pengecirkulation og penge-transfer i Nordeuropa er ikke helt a jour, bl.a. fordi han er blevet hængende i den gamle teori om et kanonisk renteforbud. Derudover undersøger han ikke den meget spændende sammenhæng mellem handel og kreditmarked.

Fra Kiel vender bindet sig nu til et andet område, de Nordfrisiske øer, hvor Martin Rheinheimer undersøger *"Das Geld der Kapitäne. Kapital und Kredit auf den Nordfriesischen Inseln Amrum und Föhr im 18. und 19. Jahrhundert"* (s. 177-204). Ganske vist er det velkendt, at nordfrisiske kaptajner i 1700- og 1800-tallet tjente en masse penge, men mærkelig nok har ingen før spurgt, hvad de gjorde af disse penge. Dette desideratum bliver nu udfyldt af Rheinheimer som også eksemplarisk analyserer penge- og kreditforhold på øerne Amrom og Föhr under søfartens og hvalfangstens højkonjunktur. Blandt hans resultater er det meget vigtig at bemærke, at øernes kaptajner var meget konservative og at deres penge ikke har medvirket til at udvikle industrielle forhold eller fabrikker på fastlandet. De blev mestendels konsumeret eller investeret i en meget begrænset ramme.

Lige så lidt innovativ var kapitalinvesteringer og spekulationer i den florissante tid i hertugdømmerne, som Peter Wulf undersøger i *"Concurs auf eigens Anhalten. Der Konkurs des Gutsherrn Jens Peter Neergaard im Jahre 1825"* (s. 205-233). Udgående fra hans mange undersøgelser om godsherskab og -drift i denne periode beskriver Wulf en af de mest kendte godsspekulanters opstigning og fald. Jens Peter Neergaard, søn af en sjællandsk godsejer, købte på kort tid 14 godser, i den forhåbning at kunne sælge dem med gevinst efter kort tid. Men satsningen slog fejl p.g.a. kontinentalspærningen, og hans på kredit finansierede imperium brød sammen. Wulf beskriver markedets mekanismer og indlejrer dette enkelte tilfælde i en større sammenhæng, dog ikke uden redundanser.

Alix Johanna Cord beskriver i *"Herkunft und Transfer von Vermögen in zwei Eutiner Bürgerfamilien des 19. Jahrhunderts"* (s. 233-260) to helt almindelige Eutinske borgerfamilier Aewerdieck og Harms, som kom til byen i 1800-tallet og efter flere år indtog nogle bestemte positioner i byen. Familiernes almindelighed er det egentlig spændende, fordi de er repræsentative for en bredere borgerlighed i hertugdømmerne og måske også i den helt almindelige by i Danmark og Nordtyskland i perioden.

Klaus-Joachim Lorenzen-Schmidt afslutter bindet med at tage tråden op fra sin forrige artikel i *"Bäuerliches Kreditverhalten in der Krem-*

permarsch im 19. Jahrhundert" (s. 261-276). Her beskriver forfatteren frem for alt pengeforhold hos otte bønder fra Elbmarsken i 1800-tallet, en nyttig beskrivelse, da kilderne til dette emne sjældent er offentligt tilgængelige. Man savner dog en tilfredsstillende analyse af talmaterialet.

Samlet kan man konstatere, at forskningen i penge- og kreditmarkedet i Nordtyskland i middelalder og nyere tid er kommet et godt stykke fremad. Selv hvis enkelte bidrag kun sammenfatter forskningen, giver den samlede mængde af emner, der behandles i dette bind, et godt overblik, samtidig med at enkelte artikler inspirerer til at gå nye veje. Den vanskelige opgave at bringe numismatikere og historikere til at kommunikere på samme niveau er lykkedes i dette samtidigt stimulerende og sammenfattende bind.

Carsten Jahnke

Volker Vogel (Hrsg. v.): Holzfunde aus dem mittelalterlichen Schleswig. Ausgrabungen in Schleswig, Berichte und Studien, bd. 17, Wachholtz Verlag, 2006. 312 s., EUR 65.

Siden byen Slesvigs byråd i slutningen af 1960'erne besluttede at nedrive store dele af den gamle historiske indre by, gælder byen som et af de bedst undersøgte middelalderlige samfund i hele Nordeuropa. Genstandene som man fandt under udgravningskampagnen 1970-1978 er utallige og tilsvarende stor har opgaven været at analysere og publicere resultaterne.

Efter at interessen havde samlet sig om de klassiske materialetyper som keramik (1958) eller menneske- og dyrebene (1983, 1984, 1986, 1987, 1990, 1995 og 1996) er forskningen nu kommet hverdagslivet nærmere. I 1992 blev det slesvigske skotøj undersøgt, 1998 og 2001 andre læderfund, 2000 jernkram, i 2002 glas og nu følger det næste spændende område: Genstande af træ.

At dette område blev behandlet så sent hænger først og fremmest sammen med stoffets hverdagsagtighed. Træfund er mestendels ikke spektakulære, men omfatter flere ting fra den virkelige daglige dag i middelalderen: tallerkener og kopper, fade og træbaljer, river og spader, sadler eller høvle, for blot at nævne nogle få. Den eneste virkelige spektakulære opdagelse, som blev gjort, er en helgenfigur som halvfær-

dig blev smidt væk under reformationen, og den blev allerede behandlet i en artikel i 2001. Og nu følger resten af træfundene. Der er ikke tale om kedelige levninger, som man for systematikens skyld har følt sig tvunget til at tage med, men et virkeligt kerneområde: Livet i middelalderen, som det i Danmark for ikke længe siden blev beskrevet af Else Roesdahl, men som ikke nyder samme interesse i Tyskland. Udgiveren har valgt at præsentere fundene ikke efter brugsmønstre men efter de tre vanlige fremstillingsmåder (dreje, bødke, snitte) og har bedt nogle af de store eksperter på dette område om at give en oversigt over fundene, fremstillingen og udviklingen.

I det første bidrag behandler Ingrid Ulbricht alle drejede fund fra udgravningskampagnen i Slesvig 1970 til 1978, frem for alt fra Schild og fra Plessenstrasse. Blandt de næsten 10.000 træfund fra denne udgravning finder man 625 drejede objekter fra perioden 11. til 14. århundrede, byen Slesvigs store tid som internationalt fjernhandelscentrum. Kunsten at dreje forudsætter et intimt kendskab til de forskellige træsorters egenskaber og en vis teknisk udvikling, frem for alt drejebænken. I denne henseende giver Ulbrichts undersøgelser nye, spændende erkendelser. Forfatteren kan f.eks. vise at spektret af benyttede træsorter blev udvidet i løbet af tiden. Var det i det 11. århundrede først og fremmest løn, ask og elletræ som blev brugt, kom i periodens slutning selv lindetræ til, som var tabuiseret i de foregående århundreder.

Men hvilke varer blev i middelalderen drejet? Her viser undersøgelsen en klar tendens imod nogle få hverdagsprodukter: først og fremmest skåle respektive tallerkener, fåde eller terriner, dåser og krukker og kander. D.v.s. ting som blev brugt i enhver husholdning og i alle situationer og ikke spektakulære luksusartikler.

Moden i middelalderlig service var i det 11. og 12. århundrede små skåle/tallerkener, drejede på både inder- og yderside, mens det i det 13. århundrede blev almindeligt med (måske billigere) skåle, som kun var drejet på indersiden og tilhugget på ydersiden; et godt eksempel på de første rationaliseringstendenser i det højmiddelalderlige samfund. Det samme gælder for trækander, som i begyndelsen af det 13. århundrede pludselig helt forsvinder fra fundmaterialet. Her kan Ulbricht vise sammenhængen med de keramiske fund, idet de keramiske kander dukker op på samme tid som trækanderne forsvinder, og at denne abrupte forandring ske på baggrund af en ny lov i byen og ikke som smagssag (s. 78).

Også næste artikel om bødkekrede varer stammer fra Ingrid Ulbrichts hånd. Til bødkerne hovedopgaver hørte frem for alt fremstillingen

af tønders, datidens vigtigste transportcontainer og – hvad for størstedelen er ukendt – bægre, skåle og bøtter. Ulbricht kan f.eks. vise, at bødkerne i Slesvig har lavet deres produkter af hele træstammer, og de har anvendt rødgran og fyr, træsorter som ikke forekommer i Sønderjylland og Holsten. Det er ikke kun en henvisning til Slesvigs betydning som handelsby, men også til byens handelsretning, da disse træsorter voksede i Nord- og Østeuropa. Ud over det viser nogle fund af ædelgran Slesvigs handelskontakter mod syd, hvor denne træsort blev brugt til fremstilling af vintønder som blev bragt til Slien og der genbrugt. Det bekræfter den vedtagne antagelse, når forfatteren kan påvise denne imports ophør i 1200-tallet, da Lybæk overtog Slesvigs rolle som Østersøcentrum.

Spændende er undersøgelsen af de forskellige typer bødkefremstillede bægre og skåle, som var så almindelige, at selv sølvbægre blev formet som stavbægre, da det var formen, man kendte (s. 163). Generelt kan Ulbricht konstatere, at bægrenes volumen varierer, men samtidig viser det sig, at der i hele perioden blev fremstillet bægre, som indeholder 0,7-0,8 l. Her kan man med god grund slutte sig til et helt almindeligt middelalderligt udskækningsmål. Det er ahistorisk at beregne rummålene i liter, og man kunne med fordel have angivet dem i nogle af de mest anvendte skandinaviske eller slesvig-holstenske enheder fra denne tid. Da viser det sig, at 0,8 l er en 58. del af en skæppe eller en 180. del af en tønne fra Ribe i 1200-tallet (Kurt Petersen: Mål og vægt i Danmark, Skælskør Museum, 2002, s. 54 f.), og måske er det målet for en gammel enhed vi kalder en "potte".

Mens de bødkekrede fund afspejler periodens måltidskultur i en nordeuropæisk handelsby, er manglen på tønders i udgravningerne påfaldende, og det giver anledning til spørgsmålet om, hvor de mange tønders, der blev anvendt i handelen er blevet af, om der f.eks. har eksisteret et separat handelsområde i byen?

Hilke Elisabeth Saggau's opgave omfatter alle fund, som ikke er drejet eller bødkekreret, d.v.s. alle tilhuggede eller snittede fund, og det giver 100 sider *dîner surprise*: Knive, skeder, kopper, spatler, trug, brød- og glødestager, skovle, river, rokkehoveder, vinder, hegler, legetøj, møbler, døre, nøgler, væglamper, hamre, flydere, skohæle, pile og meget mere. Her finder vi hele spektret fra husholdningssager til håndværk, fra fiskeri til mode. At det kun bliver til en beskrivelse mere end en analyse af mangfoldigheden er klart.

Men denne manko udlignes med de to afsluttende bidrag, hvor fire udvalgte fund fra det sidste komplekse beskrives nærmere. Karl-

Heinz Gloy beskriver for det første et håndbor fra det 11.-12. århundrede og to høvle. Gloy har rekonstrueret boret og vist, at det fungerer fint i frisk træ. Den ene høvl fra det 12. århundrede er lavet af taks, og den anden (11.-12. århundrede) af løn. Også disse værktøjer er rekonstrueret og har vist sig anvendelige til henholdsvis grovere og finere arbejde og dokumenterer tilstedeværelsen af snedkerhåndværk i Slesvig. Afsluttende beskriver Ulrike Mayer-Küster en næsten fuldstændig og meget sjældent middelalderlig sadelbom, som viser at Slesvig fulgte med udviklingen.

Værket giver meget fine eksempler på moderne arkæologisk analyse og resultaterne af omsætning i eksperimentel arkæologi. Vores billede af det middelalderlige dagligliv er blevet beriget med flere facetter, og det viser, at de hverdagsagtige fund har en berettigelse, der måske er større end de spektakulære enkeltfund.

Carsten Jahnke

Ole Færch: Diplomatarium Hornumense. Tingsvidner, breve og andre dokumenter fra Hornum herredsting, Nibe og Nørholm birketing. Bd. 1 1216-1581, bd. 2 1582-1636. Forlag Ole Færch, 2004. 1049 s., 600 kr.

Ole Færch: Herredsfogeder og skrivere ved Hornum herredsting, Nørholm og Nibe birketing samt Hornum-Fleskum herredsting. Forlag Ole Færch, 2006. 96 s., 200 kr.

Smalle publikationer udgivet i yderst begrænsede oplag, behøver ikke i sig selv at være smalle, hverken i udstyr eller omfang. Et slående eksempel herpå er Ole Færchs monumentale udgivelse, der geografisk dækker Hornum Herred i Himmerland. *Diplomatarium Hornumense* er tillige en kildesamling for et landområde, hvilket i dansk sammenhæng, så vidt det er herværende anmelder bekendt, er enestående. De hidtil udkomne og betydeligt ældre diplomatarier fra tidligere og nuværende danske lokalområder, har dels dækket hovedstaden, dels Viborg, Flensborg og Malmø, og er alle udgivet i sidste halvdel af 1800-tallet. Til denne række, og alligevel som en art "outsider," følger sig så Færchs værk.

Diplomatariet indledes med koncentrerede,

men informative gennemgange af baggrunden for og kilderne til diplomatariet, afsnit om Hornum herred, herreds- og birketingssegl, tingstederne og deres funktion, ting- og herredsfoged, tingsvidner, dokumenternes indhold, udformning, pergament, papir og besegling, sprog, stævning og dom m.v., retsforfølgning, tingbøger, tingskrivere og arveembeder, alt klaret s. 5-21, hvorefter følger selve diplomatariet, som optager de følgende godt 900 sider. Værket afsluttes med fortegnelser over litteratur og forkortelser samt et register. Slutåret 1636 betinges af, at rækken af bevarede tingbøger begynder dette år. Efter 1636 findes altså tingbogsmaterialet samlet. Søger man lokal- og personalhistoriske oplysninger fra det himmerlandske før denne tid, kan den historisk interesserede nu gå til Færchs værk, og her finde de originale tekster, uden at skulle grave sig igennem dynge af dokumenter fra de mange forskellige arkivgrupper i Rigsarkivet og Landsarkivet for Nørrejylland, eller den store gruppe af spredte udgivelser, hvorfra der også er hentet oplysninger til diplomatariet, om ålestadestrigheder og aflad, godsfortegnelser, lovhævder m.m.m. Hertil kommer, at diplomatariet indeholder en cd-rom med hele materialet, således at man også kan søge elektronisk, hvis man ikke har tålmodighed til at anvende bogens register.

På sin vis et biprodukt til diplomatariet, er samme forfatters bog *Herredsfogeder og skrivere ved Hornum herredsting, Nibe og Nørholm birketing samt Hornum-Fleskum herredsting*. Her er det geografiske område udvidet til også at omfatte Fleskum herred i Himmerland, og den periodiske ramme til begyndelsen af 1900-tallet. Udgangspunktet for denne bog er, at det var Færchs hensigt at der i diplomatariet tillige skulle findes et afsnit med personalhistoriske oplysninger om herreds-, birkefogeder og skrivere. Dette måtte opgives p.g.a. det omfang, som diplomatariet antog, men blev altså udgivet som selvstændig publikation i 2006. Her kan man læse mere om nogle af de centrale aktører i diplomatariet.

For begge værker gælder, at der er tale om nyttige bøger for læsere med interesse i Himmerlands historie i særdeleshed, men også for personalhistorisk interesserede, ligesom bøgerne vil kunne anvendes i.f.m. Danmarkshistoriske studier, hvor lokale konsekvenser af centrale beslutninger kan antage eksemplets karakter.

At der er tale om imponerende publikationer skal fremhæves. Ligeså at der er tale om smalle, i en vis forstand, hvilket måske også antydes af oplaget. *Diplomatarium Hornumense* er blot trykt i 200 eksemplarer, mens *Herredsfogeder og skrivere...* er trykt i 100. Heldig den historiker,

som er kommet i besiddelse af Ole Færchs bøger.

Henrik Gjøde Nielsen

Lone Leegaard: Pesten – Europa i katastrofens tegn. Jyllands-Postens Forlag, 2007. 240 s., 299 kr.

Lone Leegaard har med *PESTEN – Europa i katastrofens tegn* begået en bog, der har som mål at beskrive ... *hvad der skete med samfundet, da det blev ramt af katastrofen. Om hvordan man kæmpede for at forhindre pesten i at komme igen, og om hvordan det lykkedes til sidst* (s. 6).

Med bogen ønsker Leegaard således at fortælle om hele pestens vesteuropæiske historie – fra den ramte havnebyerne i Italien i 1347 og til den forsvandt østpå efter en sidste gang at have raseret Marseille og Provence i 1720-22. Det er en stor mundfuld, og i indledningen understreges det da også, at forfatteren ikke har ambitioner om at føre læseren igennem en kronologisk gennemgang af denne omfattende historie. Havde hun nu alligevel forsøgt at gøre det, ville det have været yderst interessant og banebrydende læsning!

I stedet har Leegaard valgt den mere overkommelige – og tidligere velafprøvede – form, hvor hun igennem bogen laver forskellige nedslag i tid. Disse skal således give læseren indblik i, hvordan de gentagne pestudbrud påvirkede liv, samfund og mennesker i de knap 400 år, den huserede i det vestlige Europa.

De valgte nedslag i tid og sted afspejler naturligvis det eksisterende kildemateriale, hvilket sætter lande som Italien, Frankrig, og England i højsædet, især i forbindelse med den tidlige pesthistorie. Således skrives om Den sorte Død i Firenze, om bondeoprør i England, og om de første skrappe forholdsregler mod smittefare i Venedig og andre af de italienske bystater samt i England omkring 1600 og senere. Derefter følger to kapitler, der beskriver to andre af samtidens forklaringsmodeller, nemlig begrebet "Guds straf" og troen på en astrologisk forklaring. Herefter vender man blikket mod Danmark og beskriver detaljeret pestudbruddet i København i 1711 for til sidst at slutte af med Vesteuropas sidste store pestudbrud, der ramte Marseille og Provence i 1720-22.

PESTEN – Europa i katastrofens tegn er en populærvidenskabelig gennemgang af pestens historie – og det er en god ting, eftersom der

mangler dansksproget materiale, der kan give en overordnet tilgang til problemkomplekset. Bogen er skrevet i et letlæseligt og let forståeligt sprog – om end der til tider er gjort lidt vel meget ud af forklaringerne. Jeg tror den alment interesserede læser af denne bog vil være klar over, hvad tiende er, uden at få det forklaret i detaljer, ligesom middelalderens tro på helgener formentlig også er forholdsvis kendt stof.

Den populære tilgang og ønsket om at skrive en bog, som alle kan have glæde af, kan nok til en vis grad forklare den gennemgående brug af kendt materiale. Der er ikke meget nyt under solen i Leegaards bog, og den litteratur og de kilder, der benyttes i beskrivelsen af særligt Den sorte Død, er næsten klassiske. Boccaccios *Dekameron* om pesten i Firenze, Petrarca om Avignon... Fulgte man – som denne anmelder – med i tv-serien *Pest over Europa*, som Lone Leegaard sammen med Mads Bastrup tilrettelagde for DR2 for nogle år siden, genkender man mangt og meget i denne bog. Men hvis ønsket er at lokke en bredere skare danske læsere til at interessere sig for emnet, er det vel egentlig underordnet, at man kan læse de fleste af de her bragte pointer, citater og kilder i manges udenlandsk pesthistorisk udgivelse. Det er trods alt første gang, man ser en sådan samlet fremstilling af emnet på dansk.

Der hvor jeg synes problemet ligger i Lone Leegaards bog, er hendes behandling af det danske materiale. Det er jo ingen hemmelighed, at det ikke bugner med illustrative og farvestrålende beretninger om Den sorte Død i danske arkiver. Ej heller at det danske kildemateriale til pesten først for alvor bliver rigeligere efter reformationen, hvor centraladministrationens kildemateriale tager til i omfang. Alligevel synes jeg, det er for uambitiøst udelukkende at fokusere på de to store yderpunkter i dansk pesthistorie – Den sorte Død, hvorfra der dog bringes et par citater, og 1711-udbruddet i København.

Selvom der i de fleste kapitler pligtskyldigst skrives lidt om danske forhold, er det nogle gange så småt med oplysninger, at det ligeså godt kunne have været udeladt. Hvorfor ikke bruge lidt mere energi på at beskrive danske pesttraktater, når emnet alligevel er oppe (s. 138f), eller på at berette om danske forholdsregler imod pesten, når man alligevel hører om karantæne, isolation og andre smitteforholdsregler i kapitel 3?

Det er først i kapitlet om pestudbruddet i 1711, at danske forholdsregler for alvor bringes i spil – og her betragtes det som en ny ting, at der findes regler, der kræver at syge isoleres i eget hus og at døde graves dybt ned for at hindre smittefaren (s. 166). Allerede i den første

permanente *Forordning om, hvorledes der skal forholdes under pest, blodot og sådanne smitsomme sygers tid* fra 1625 er disse tiltag nævnt. Og det er heller ikke noget nyt, at man lader sig inspirere fra udenlandske regler – det findes tilbage til de tidligste danske forordninger på området. Om pesten i København i 1711, og den europæiske epidemi, som udbruddet var en del af, skriver Leegaard i øvrigt, at det var "... *et af historiens værste pestangreb i Europa* (s. 166). Dette kan vel i bedste fald diskuteres, men i hvert fald er 1711-epidemien en af de bedst dokumenterede og mest undersøgte pestepidemier i historien. Netop kildematerialets mængde og omfanget af historisk bearbejdning kan meget vel have medvirket til at stemple denne epidemi som særlig slem. Måske er virkeligheden den, at vi blot ved meget mere om denne epidemi end om de tidligere.

Hvorom alting er, så ville det have været interessant, om Lone Leegaard havde benyttet lidt mere dansk materiale i sin bog. Der findes faktisk en del mindre undersøgelser af andre danske epidemier – og noget sådant ville have medvirket til at gøre denne danske introduktion til pestens historie endnu mere relevant, for 'nye læsere' såvel som mere garvede udi pesthistorien.

Lise Gerda Knudsen

Jens Glebe-Møller: Struensees vej til skafottet. Fornuft og åbenbaring i Oplysningstiden. Museum Tusulanums Forlag, 2007. 134 s., 148 kr.

Struensees vej til skafottet er en fængende titel, men efter endt læsning må man konstatere, at titel og indhold forholder sig til hinanden som blondinen på køleren af sportsvognen: Struensee og hans vej til skafottet er først og fremmest blikfang. Undertitlen "Fornuft og åbenbaring i Oplysningstiden" er straks tættere på sagen, men "fransk og tysk oplysning i Struensees København" eller "apologi og neologi i Balthasar Münters skrift om Struensees omvendelse" havde nu været mere ærlig snak.

Som det vil være de fleste bekendt, blev Struensee godt og grundigt forberedt til sin død på skafottet af præsten ved Sankt Petri tyske kirke Balthasar Münter. Det blev til i alt 38 samtaler mellem de to i perioden 1. marts til 28. april 1772, og blot et par måneder efter henrettelsen udgav Münter et skrift, der refererede disse samtaler og afsluttedes med Struensees egen beretning om sin omvendelse.

Historikerne har hidtil vist den dybeste mistillid til Struensees egen omvendeshistorie, og heller ikke Glebe-Møller ønsker at røre denne tekst med en ildtang. Hans argument mod skriftets ægthed – at dets opbyggelige og patetiske stil slet ikke svarer til det forsvarsskrift, Struensee samtidigt udarbejdede til sine dommere – er ikke særlig overbevisende. Når alt kommer til alt, ville det vel ikke være så underligt, hvis stilen i et religiøst bekendelsesskrift og i et juridisk partsindlæg adskiller sig markant fra hinanden, i det mindste ikke for retorisk dannede mennesker som 1700-talletes. Sagen er nok snarere den, at vi instinktivt har det ligesom dronning Caroline Mathilde. Da hun fik meddelelsen om Struensees omvendelse, havde hun simpelthen svært ved at tro på, at det skulle være alvorligt ment. Sådan var den Struensee, hun og vi mener at kende så godt, ikke.

Tilbage bliver de 38 samtaler, som Münter refererer. Sandhedsværdien af dem står Glebe-Møller også meget tvivlende overfor, selv om han ikke kan få sig selv til helt at afvise en historisk kerne. Han formulerer sin samlede bedømmelse på den lidt bagvendte måde, at "*det selvfølgelig ikke er usandsynligt, at Struensee i isolationsfængslet har overtaget noget af sin skriftefaders tankegang og måde at udtrykke sig på, men længere kan vi heller ikke komme det*". Et så klausuleret udsagn er det vist svært at være uenig i. På grundlag af en traditionel troværdighedsanalyse kommer Glebe-Møller frem til, at Münters skrift om Struensees omvendelse egentlig kun er kilde til Münter selv. Heri er intet nyt.

Det er der til gengæld i Glebe-Møllers næste skridt. Han har nemlig fået den glimrende idé at se på de ideologiske holdninger og dagsordener, som Münter gennem skriftet udtrykte og fremmede. Den følgende analyse viser på aldeles overbevisende måde, hvordan omvendelsesskriftet fra start til slut er anskuelsesundersøgelse i den neologi (tysk, deistisk farvet oplysningsteologi), som Münter abonnerede på. I modsætning til Frankrig, hvor en kirkekritisk og antireligiøs oplysning stod stærkt, var oplysningens brede strøm i Tyskland præget af en positiv holdning til kristendommen. Man så kristendommen som den "*fornuftige*" religion par excellence og bestræbte sig på at vise den fuldkomne harmoni mellem fornuft og åbenbaring. Samtalerne med Struensee fremstår i dette lys som et møde mellem den religionskritiske franske og den religionsvenlige tyske oplysning, hvor Struensee ved Münters ord og læsning af god neologisk litteratur skridt for skridt føres fra gudsbespottelse og forhærdelse til inderlig tro og dybtfølt anger. Münters bog er med andre ord et opbyggeligt skrift, der følger sig ind

i en lang tradition af fortællinger om omvendte (dødsdømte) syndere, men også et apologetisk skrift, som forsvarede kristendommen mod ugudelige filosoffer, og et stykke propaganda for den neologiske teologi. Dette udvikler Glebe-Møller i seks små kapitler, der sammenfatter og perspektiverer hovedpunkterne i Münters fremstilling af samtalerne. Det er spørgsmål om menneskets natur (materiel maskine eller sammensat af legeme og ånd), sjælelsens udødelighed og moralens grundlag, frygtens rolle i religiøsitet og meget mere. Punkt for punkt konfronteres franske gudsbespottere som La Mettrie, Voltaire, Helvetius og d'Holbach med de tilsvarende, dengang meget populære, men i dag ret så ukendte tyske neologer: Jerusalem, Hess, Less og flere.

Denne analyse af omvendelsesskriftet, der af indhold og omfang egentlig blot er at sammenligne en længere artikel, har Glebe-Møller så udvidet med nogle indledende afsnit om Struensees og Münters respektive karrierer (s. 1-54) og et morsomt, men i grunden løsrivet efterskrift i form af en oversættelse fra tysk af et lille satirisk stykke om hunde og mennesker, der med overvejende sandsynlighed kan tilægges Struensee (s. 109-122). Hvis man tror i denne bog at erfare nyt om Danmarkshistoriens nok mest saftige skandale, så må man tro om, men man får til gengæld en interessant lille afhandling om Münter som neologisk popularisator i spændingsfeltet mellem fransk og tysk oplysning.

Sebastian Olden-Jørgensen

Michael Bregnsbo: Caroline Mathilde. Magt og skæbne. En biografi. Aschehoug, 2007. 281 s., 299 kr.

For et par år siden hjalp jeg den engelske forfatterinde Stella Tillyard med de danske kapitler i hendes bog *A Royal Affair. George III and his Troublesome Siblings*, som netop er udkommet på dansk med titlen *En kongelig affære*. Bogens vigtigste kapitler omhandler Caroline Mathilde og Struensee, og jeg fik lejlighed til både at gennemgå meget af kildematerialet og observere, hvorledes en psykologisk interesseret skribent med store literære evner gik til værks. Kort før udgivelsen af Stellas bog mødte jeg Michael Bregnsbo på Rigsarkivet, og efterfølgende jeg vidste, at han var i gang med en biografi om Caroline Mathilde, satte jeg ham i forbindelse med Stella (efter at have fået hendes tilladelse). Vi

er således begunstiget af to moderne, men meget forskellige, biografier om den ene af hovedpersonerne i et af Danmarkshistoriens store dramaer. Det er ikke mindst heldigt, fordi Asser Amdisens Struenseebiografi *Til Nytte og Fornøjelse* trods sine uomtvistelige kvaliteter ikke var uden mangler.

Bregnsbo gør allerede i indledningen klart, at han ikke vil søge at forstå Caroline Mathildes personlighed eller tegne et psykologisk portræt af hende. I stedet vil hun blive set som en begivenhed i Danmarkshistorien. Hun var tegn på, at noget var kommet ud af kontrol, og Bregnsbo påpeger, at to forhold var afgørende: Hun tog sig en elsker, hvilket var særdeles problematisk p.g.a. kongefamiliens krav på sikkerhed for eventuelle børns rette paternitet, og elskeren lod sig ophøje som diktator. Det betød på den ene side, at elskeren Struensees position var stærk, på den anden, at hvis man ville fjerne Struensee fra magten, måtte man også fjerne hende.

På grund af Bregnsbos selvvalgte begrænsning i forholdet til de psykologiske aspekter af Caroline Mathildes liv og person, er bogen snarere en beskrivelse og analyse af de politiske begivenheder i årene 1766-72 end en traditionel biografi, og som sådan er den langt hen ad vejen rigtig god. Bregnsbo har som den første benyttet Caroline Mathildes breve til sin bror Georg 3., men bogens styrke er ikke sensationelle opdagelser, men nytolkninger og modificeringer af et allerede kendt begivenhedsforløb. Der er en fin og forståelig indledning om Danmark-Norges og Storbritanniens struktur, styre og udenrigspolitik, og fremstillingen af 1760'ernes politiske kamp i Danmark-Norge er forbilledligt klar. Bregnsbo viser overbevisende, at Struensee var umanerligt uvidende om eller ligeglad med enevældens politiske system, og at det lykkedes ham at få magtfulde grupper som fjender, mens modstanderne af Bernstorffs og Moltkes storgodsjerstyre under Frederik 5. ikke sluttede op om ham, bl.a. fordi hans samliv med dronningen udfordrede middelklassens moralske normer. Han fik ikke skabt sig et eget parti, heller ikke blandt medlemmerne af det reformparti, som placerede ham i kongens nærhed. Om Caroline Mathildes selvstændige politiske vision og indflydelse vurderer Bregnsbo, at der er indici, der kan tolkes i retning af hendes aktive medvirken i Struensees reformpolitik, men intet entydigt.

Dette er den bedste og klareste beskrivelse og analyse af den politiske kamp fra Christian 7.'s tronbestigelse, jeg har læst, hvilket alene bør gøre bogen til et must for forskere, studerende og almindeligt interesserede. Men ingen roser uden torne. Jeg synes, at Bregnsbo

undervurderer, hvor galt det kunne være gået for kupmagerne efter de dramatiske begivenheder natten mellem 16. og 17. januar 1772. Caroline Mathilde udtrykte det selv i raseri eller fortvivlelse på selve natten, da hun sagde: "Man behandler mig som et dyr", og at hendes bror kongen af England "skal snart skaffe mig revange". Det var jo en enestående situation, at en engelsk prinsesse blev holdt i fængsel, og så på Hamlets Kronborg af alle steder, og alfa og omega for kupmagerne måtte være at skaffe en tilståelse om utroskab fra en af parterne for at undgå en britisk militær intervention. Hvad var der sket, hvis f.eks. Struensee ikke var brudt sammen på forhørets 2. dag den 21. februar, hvor han tilstod sit forhold til dronningen, og at Caroline Mathilde senere lod sig narre til at tilstå? Eller hvis Christian 7. i sin uberegnelighed eller et kort øjebliks klarhed havde krævet at se sin hustru? Bregnsbo går meget let hen over de militære oprustninger i England og den engelske gesandt Robert Murray Keiths energiske kamp på Caroline Mathildes vegne. Det kan nævnes, at Georg den 3. og den britiske regering den 4. april besluttede at udruste en betydelig flådestyrke på 10 lineskibe, et antal fregatter og to bombardskibe, som ville være udrustet til at sejle til København to uger senere. Den 7. april planlagdes en omfattende aktion mod Danmark-Norge med både angreb på København og Helsingør og flådekrig mod den danske handel og søfart. Da ordren kom den 24. april om at stoppe udrustningen, var det ifølge den britiske udenrigsminister Suffolk i sidste øjeblik, for skibene i Plymouth ville være sejlet inden for nogle få timer.

Ligeledes synes jeg, at Bregnsbo ikke klart nok ser, hvor labil og usikker situationen var med Caroline Mathilde i eksil i Celle i stedet for det planlagte Aalborg. Hun var det naturlige udgangspunkt for intriger mod det ny styre, og nu var hun uden for deres rækkevidde. Hvad ville der ske, når hendes søn blev myndig – med en hævngherrig og levende mor, som absolut ikke havde glemt noget? Nu stoppede historien med hendes uventede død som 23-årig, og en sammensværgelse om et kup i København med englænderen Nathanail Wraxall som mellemmand kom ikke videre, men for enhver betragter måtte kuppet i januar 1772 indtil da ses som afslutningen på en halvleg, ikke på selve kampen.

Jeg kan ikke afslutte anmeldelsen uden at kommentere Bregnsbos beslutning om ikke at analysere Caroline Mathildes personlighed og psykologi, men derimod se hende som en begivenhed i Danmarkshistorien. Er kernen i denne begivenhed ikke to menneskers tøjlesløse og særdeles kødelige forgæbelser i hinanden, en forgæbelser, som i sit kølvand efterlod både forarge-

de tjenestefolk, tilsølede sofaer og offentlig sladder? Kan en forfatter bare fravælge dette psykologiske fænomen, som er banalt for udenforstående og verdensomrystende for deltagerne, når det var så afgørende for det politiske forløb? Er kærlighed eller for den sags skyld liderlighed ikke også begivenheder i Danmarkshistorien?

Med denne biografi har vi fået en god, klar og let forståelig skildring af det politiske spil i tiden før og under Struenses magtperiode, men jeg synes ikke, at den i sin tilgang og noget tørre stil lever op til og fyldestgørende forklarer det psykologiske og politiske drama, der er begivenhedens centrum og udspring.

Dan H. Andersen

Bent Knie-Andersen: Horsens – købstaden og guldsmedene 1500-1900. Horsens Museum, 2006. 340 s., 250 kr.

En stor del af den kunsthistoriske forskning i Danmark publiceres af museerne, ligesom værker om kulturhistorie, arkæologi og historie i stort tal udgives i museumsregi. Der ydes betydelige økonomiske tilskud fra de offentlige kasser og fra de almennyttige fonde til disse bogværker, men alligevel er det kun en brøkdel af disse stærkt subventionerede, ofte yderst attraktivt udstyrede publikationer, der anmeldes i de landsdækkende aviser. Det er i dag almen politik på dagbladenes kulturredaktioner at begrænse anmeldelser så meget, som det overhovedet er muligt, og da fjernsyn og radio for længst har opgivet at tage kulturlivet alvorligt, forbliver bøgerne det, som tyskerne kalder "Geheimtipp" uden at nå den læserskare, de henvender sig til.

Hvorledes denne misere, som blot vedbliver at udvikle sig fra ondt til værre, kan modarbejdes, skal ikke diskuteres her, men et digert og grundigt researchet arbejde som Bent Knie-Andersens værk om guldsmedene (der fortrinsvis arbejder med sølvet) i Horsens, aktualiserer dilemmaet. Emnet for den attraktivt illustrerede bog kan synes smalt, men viser sig dog at have mange interessante aspekter, og mængden af bevarede sølvarbejder er imponerende. Forfatteren er økonom, ikke historiker eller kunsthistoriker, men han har undersøgt sine kilder i både dybden og bredden. Det rige materiale, som en jysk provinsby kan levere inden for et betydningsfuldt kunsthåndværk, er fremlagt i form af dokumenter og informationer om de genstande af de enkelte mestre, der i dag findes

i Horsens Museum og i landets kirker. I den behandlede periode kendes navnene på 71 guldsmedemestre, og af disse kan man registrere værker af 55.

Som bogens titel angiver, indeholder bogen også en nyttig, men lidt vidtløftig oversigt over købstaden Horsens' historie og arkitektoniske udvikling, samt en lang række grafiske fremstillinger af økonomiske og sociologiske faktorer af relevans for guldsmedefaget. Her kan man af og til trække lidt på smilebåndet, når forfatteren ud fra nogle ganske få personers forhold opstiller procentskalaer af temmelig begrænset værdi, f.eks. hvad ang. mestrenes status som enten husejere eller lejere. Det havde været ønskeligt, om der i stedet blev præsenteret et større materiale til sammenligning mellem tilstandene i Horsens og i andre købstæder i Danmark. Til gengæld er det relevant at få at vide, at der i boerne kun kan dokumenteres genstande i ædelt metal efter fem Horsensguldsmede, og at et forbausende stort antal af guldsmedene på dødstidspunktet var fattige eller direkte insolvente. Man kunne have ønsket sig mere oplysning om, hvad det betød for guldsmedene, at det af Catharina 2. fordrevne "russiske hof" af prinser og prinsesser, som beskæftigede omkring 50 personer, havde sæde i Horsens i tiden 1780 til 1807. For at få forbeholdene overstået, hvad gælder første dels historiske indføring i Horsensølvets plads i kunsthåndværkets historie, er det heller ikke tidssvarende at operere med stilhistoriske begreber som "Regence officiel" og "Louis Seize officiel". Når Knie-Andersen skriver, at rokokoperioden "officielt regnes fra 1750 til 1775" må man anføre, at stilbetegnelserne inden for kunsthistorien i løbet af det 20. århundrede blev så udhulede, at de, rent ud sagt, i dag er ubrugelige. Det viste sig med stor tydelighed i "renæssanceåret" 2006. Kunsthåndværket i guld og sølv er ydermere oftest så herligt nemt at datere og lokalisere ganske præcist igennem de stempler, der angiver byer, mestre og årstal, så oplysninger om fremstillingsåret burde være alt nok.

Den anden halvdel af *Horsens – købstaden og guldsmedene 1500-1900* vil til gengæld være af varig nytte for sølvsamlere, museumfolk og enhver, der interesserer sig for dansk kunsthåndværk. Her gives en kronologisk oversigt over alle kendte guldsmede i byen og deres værker, i det tilfælde, sådanne kan lokaliseres i dag. Den ældste mester kender vi kun navnet på, han hedder Hans, og det ældste kendte Horsens-arbejde er en alterkalk fra byens Helligåndskloster, dateret til 1490, som nu befinder sig i Kulturhistorisk Museum i Randers. Bent Knie-Andersen har fremdraget en rigdom af arkivalier vedr. guldsmededynastierne og de enkelte me-

stre, hvilket er andendelens store force, og de enkelte mestermærker er gengivet her, ligesom Byarkivet i Horsens har bidraget med glimrende fotografier af relevante købstadseksteriører. Fotografen Henrik Wichmann tegner sig for hovedparten af de mange farvefotografier, der viser Horsens Museums sølvbestand foruden enkelte genstande i privateje. Det kan dog undre læseren, at den flittige forfatter ikke har valgt at inddrage alle kendte værker i offentligt eje af guldsmedene fra Horsens. Går man f.eks. til Lise Funders katalog over samlingerne i Kunstindustrimuseet, "*Dansk sølv 1600-2000*," finder man der arbejder af Nicolai Brandt, Mogens Thommesen Lövenhertz og Moritz Jensen Angel, der supplerer Bent Knie-Andersens oplysninger på det bedste.

Charlotte Christensen

Harald Ilsøe: Biblioteker til salg. Om danske bogauktioner og kataloger 1661-1811. Danish Humanist Texts and Studies, Volume 31. Museum Tusculanum Forlag, 2007. 261 s., 298 kr.

Harald Ilsøes bog om danske bogauktioner og dertil hørende kataloger er ét af de værker, som man allerede ved udgivelsen kan spå en lang levetid. Bogauktionskataloger har hidtil været meget ujævnt og mangelfuldt registreret (i Bibliotheca Danica og Rex) og har slet ikke været udnyttet forskningsmæssigt i det omfang, de fortjener. Det bliver der nu gode muligheder for at råde bod på. Gennem mange års arbejde med bog- og bibliotekshistorie har Harald Ilsøe samlet og bearbejdet oplysninger om materialet, og det er dette stof, som nu er gjort tilgængeligt i en smuk og indbydende bog. I ét og samme bind får læseren både en fremragende historisk introduktion til emnet og et uvurderligt opslagsværk. Heldigvis har forlaget sørget for en solid indbinding, så også af denne grund vil værket kunne bruges flittigt i mange år fremover.

Den indledende oversigt (36 sider) er informationsmættet og spændende. Her gennemgås de offentlige bogauktioners historie fra begyndelsen i 1661 og halvandet hundrede år frem. Auktionsvæsenet, der blev ganske nøje reguleret gennem en forordning 1693, bredte sig hurtigt fra hovedstaden til alle dele af landet. Der blev tale om en af de vigtigste arenaer for bogdistribution, hvor store mængder af ofte relativt nye bøger kunne skifte hænder på få timer. I mange tilfælde indgår oplysninger om bog-

auktioner i det almindelige auktions- og skiftemateriale, der findes på landsarkiverne. Men ved større bogsamlinger blev det snart almindeligt at få trykt særlige kataloger, som skulle informere og lokke potentielle købere til. Som mange andre af tidens brugstryk er de i vidt omfang gået tabt. På s. 13 vises en oversigt over registrerede bogauktionskataloger i Bibliotheca Danica, og her falder det i øjnene, at der fra årene 1711-20 kendes 74, men fra det følgende årti kun 25 kataloger. 1751-60 er tallet helt oppe på 110. Katalogerne blev aldrig i samtiden genstand for konsekvent indsamling. Heldigvis er dog ganske mange auktionskataloger fra Københavns lærde miljø blevet bevaret som dele af de større private bogsamlinger, der senere indlemmedes i Det kongelige Bibliotek.

Ud fra katalogerne selv samt arkivalisk materiale kan Ilsøe give et fascinerende billede af auktionernes organisering og afvikling. De fleste blev holdt i private hjem, gerne i afødtes bolig, men nogle gange rykkede man f.eks. til Børsen eller de store boghandlers domiciler. Selve katalogerne blev forberedt god tid i forvejen. Det omfattende registreringsarbejde blev typisk betroet nogle (mere eller mindre kyndige) studenter mod betaling. Udenbys liebhavere kunne ved hjælp af katalogerne så arrangere sig med lokale kommissionærer, der sørgede for indkøb på deres vegne. Også priser og betalingsformer bliver behandlet, og til sidst kommenteres en række væsentlige kildekritiske spørgsmål, bl.a. det forhold, at det jævnligt kun var dele af en persons bogsamling, der endte på auktion.

Harald Ilsøes indledning er en uomgængelig introduktion (og metodehåndbog) for alle, der vil arbejde med auktionskataloger. Men den er også i sig selv en væsentlig afhandling, der følger sig smukt til den i forvejen store buket af fornemme arbejder om dansk bog- og bibliotekshistorie, som Ilsøe har lagt navn til. Hovedparten af bogen (s. 49-231) har dog karakter af et opslagsværk og udgøres af en kronologisk ordnet og annoteret oversigt over alle kendte bogauktionskataloger fra perioden 1661-1811, i alt ca. 430. Nogle gange fylder oplysningerne blot 2-3 linjer, ikke mindst for de mange kataloger, der ikke hidtil har været registeret. F.eks.: "Auktion over Niels Rømers bøger Bergen 1743 (ikke i BD). Rømer døde 1742 som kapellan i Bergen. Et eksemplar af katalogen, der rummer 395 bind, findes i Norge (CPA 245)" [CPA er forkortelsen for Carl S. Petersen: *Afhandlinger til dansk Bog- og Bibliotekshistorie*, 1949]. Men i mange tilfælde kan Ilsøe ud fra egne studier eller sekundærlitteratur tilføjle komprimerede beskrivelser af hovedindhold, d.v.s. forekommende sprog, emner, forfatterskaber (og dermed give et signalement af den samlede lærdomshistori-

ske profil), ligesom ejerskab af bestemte håndskrifter eller sjældne bøger omtales. Mange af de skatte, der i dag befinder sig i Det Kongelige Bibliotek, kan her følges i skiftende bogejeres samlinger! Beskrivelser af katalogerne efter store bogsamlere som f.eks. Jens Bircherod (1709), Hans Gram (1748 og 1750), og Wilhelm August von Osten (1750 og 1764) fylder hver ca. 2 sider, og der henvises løbende til sekundærlitteratur, der enten omhandler katalogerne eller titler heri (f.eks. er der godt 20 videre henvisninger indeholdt i afsnittet om Gram).

Bogauktionskatalogerne og den her givne oversigt har stor relevans i forhold til mange forskellige forskningsfelter, hvoraf lærdoms- og boghistorie naturligvis er de allermost oplagte. Hvis man er interesseret i en bestemt lærd person, vil man straks kunne kigge efter vedkommende i det fyldige navneregister. Her vil en eventuel hovedindførsel med bogauktionskatalog være klart understreget, men øvrig omtale er også medtaget (hvis vedkommende er omtalt i den indledende afhandling eller i forbindelse med andre kataloger, f.eks. som forfatter, køber eller tidligere ejer af bestemte bøger). Der er ligeledes et nyttigt register til identificerede håndskrifter og ældre tryk; d.v.s. at man kan jage f.eks. et bestemt nummer i Det kongelige Biblioteks ældre samlinger og finde frem til de kataloger, hvor det har været sat til salg!

Men Ilsøes bog vil ikke kun hjælpe den lærdoms- eller boghistoriker, der i forvejen ved, hvad han eller hun søger efter. Den vil også kunne inspirere til nye undersøgelser i materialet. Man behøver blot at læse enkelte af de mere udførlige katalogbeskrivelser for at komme på sporet af mange muligheder. Man kunne undersøge, hvilke former for bøger som bestemte grupper eller generationer af gejstlige og andre lærde har ejet. Man kunne studere forekomsten af særlige sprog (hvem læste f.eks. franske og engelske værker i større omfang?) eller af bestemte emner, fag eller forfattere. Og man kunne kortlægge (især hvis man også inddrog auktionsmateriale i arkiverne), hvilke grupper af "bogbrugere" der købte forskellige former for litteratur på auktionerne – og til hvilke priser.

Mulighederne er nærmest uendelige. For den studerende, som aldrig har haft en auktionskatalog i hånden, kan såvel introduktion som fortegnelse måske ved første møde virke overvældende kompakt og noget indforstået. Men aldrig har det været enklere at finde ud af, hvad man kan bestille hvor – og at få en fornemmelse af, hvad stoffet rummer. Det er sådan set bare om at komme i gang. En stor tak til Harald Ilsøe for at have stillet dette skatkammer til rådighed for videre forskning.

Charlotte Appel

Kasper G. Andersson: Til Folkets Sande Gavn – Et dansk numismatisk guldalder-tidsbillede. Dansk Numismatisk Forening, 2006. 110 s., 225 kr.

Det er en statelig bog, forfatteren og den landsdækkende forening har udgivet. Forsiden viser Bertel Thorvaldsens idealiserede portrætbuste af Frederik den 6. samt den ene af de to medaljer, der er bogens hovedtema – og som ”vandmærke” billedhuggeren H. E. Freundts genfundne udkast til den.

Det første kapitel handler om rigets tilstand. Her skildres bl.a. det paradoksale i kongens folkelige popularitet set på baggrund af hans håndhævelse af enevælden og af de ændringer, der skete med helstaten 1813-15. Frederik havde som kronprins fået kredit for sin medvirken ved landboreformerne under sin fars regime. Allerede i 1822 blev der på borgerligt initiativ fremstillet en jubelmedalje i anledning af, at kongen havde overlevet en livstruende lungelidelse.

1833 var det galt igen. Frederik var på en af sine talrige rejser i Hertugdømmerne blevet indlagt på sin svigerfars slot, Louisenlund tæt ved Kiel. Der gik næsten en måned, før han igen vendte hjem til en stormende modtagelse i hovedstaden.

Som et udtryk for borgerskabets hengivenhed havde en komité planlagt udsendelsen af en medalje i anledning af helbredelsen. Formand var numismatikeren, biskop P. E. Müller. Til at udføre arbejdet valgtes den allerede nævnte Freund, der havde været Thorvaldsens nære medarbejder i Rom i en halv snes år og som stadig boede dér. Projektet forløb derfor ikke uden hindringer og blev temmelig forsinket. 1600 borgere i hovedstaden købte medaljen. Bestillingsliste og regnskab blev offentliggjort i Adresseavisen. Her kunne alverden inklusive kongen følge med. Der møder vi guldalderens feterede mænd, Eckersberg, Oehlenschläger og brødrene Ørsted, men også mennesker, der var ramt af enevældens censur – og nu måske håbede på amnesti – f. eks. den senere krigsminister A. F. Tscherning og N. F. S. Grundtvig. 24 medaljer blev slået i guld og hovedsageligt uddelt til den kongelige familie.

Men inden den københavnske medalje fremkom, havde kongens svigerfar, den gamle landgreve og formelle statholder i Hertugdømmene, Carl af Hessen, udsendt en alternativ helbredelsesmedalje. Kunstneren var Albert Jacobsen, der ligesom Freund var professor ved Kunstakademiet i København. I modsætning til den ”danske” medalje havde landgrevens naturligvis tysk tekst. På bagsiden fremgår, at den

var præget af NEU PLATINA. Det gjaldt næsten hele oplaget og havde sin baggrund i grevens store interesse for alkymi og for at promovere egne landvindinger indenfor fremstilling af nye metaller.

Hermed er vi nået til bogens mest indholdsrige kapitler. Det er tydeligt, at metallurgi har forfatterens interesse. Efter en redegørelse for Carls baggrund ved det danske hof, berettes om hans kemiske forsøg med metaller på sit laboratorium. En interesse han havde ”arvet” fra sin far. Der gøres deltaljeret rede for, hvordan godtroende og grådige fyrster gennem århundreder var blevet betjent af alkymister. I slutningen af 1700-årene var naturvidenskabelig viden dog så udbredt, at deres muligheder var begrænsede. Carl karakteriseres dog som en forbenet mystiker, der holdt fast ved guldmageri. I 1825 mødte han geologen og kemikeren J. G. Forchhammer, og fra da af blev bestræbelserne mere målrettede. Resultaterne blev bl.a. afprøvet ved fremstilling af en mængde afslag af aktuelle og ældre mønt- og medaljestempler. Bogen bidrager til oplysning om mange af dem.

Efter et kapitel om avisanmeldelser af de to konkurrerende medaljer og ét om medaljeværkstedet sluttet bogen af med en historisk epilog, der beskriver de sidste år af kongens regeringstid til hans død i 1839. Her omtales bl.a. Uwe Jens Lornsens slesvig-holstenske oprørsskrift og virksomheden i ”*Selskabet til Trykkefrihedens rette Brug*” samt andre demokratitiltag. Helbredelsesmedaljerne fra 1833 blev enevældens numismatiske svanesang.

Værket er ualmindelig pænt sat op af Torben Juul Hansen; andre af foreningens bestyrelse har også bidraget med kompetent arbejde. Næsten alle billeder er perfekt gengivet, beskåret og placeret. Mange af billedteksterne er udvidet og sat sammen til selvstændige temaer, der sætter lys på emner og tid fra endnu flere vinkler. Nederst på hvert oplag er bogens fulde titel gengivet på den ene side og på den anden kapitlets navn – oftest et enkelt ord – samt et lidt længere citat. Det kan virke lidt krukke med en sådan ”pegepind” trykt med kapitæler. Men anmelderen overgav sig på side 80, hvor det hedder ”en liden lysestage af jern” har tilsyneladende været eneste lyskilde – i landets førende medaljeværksted. Bogen har gode referencer, engelsk resume og et personregister.

Finn Grandt-Nielsen

Anne Løkke: Patienternes Rigshospital 1757-2007. Gads forlag, 2007. 120 s., 229 kr.

Det kongelige Frederiks Hospital, nu Kunstindustrimuseet, blev det første civile sygehus i Danmark. Hospitalet åbnede i 1757 og har som institution lige siden modtaget patienter til behandling. Anne Løkke præsenterer i *Patienternes Rigshospital* dets lange, foranderlige historie og løfter samtidig en flig af et internationalt unikt kildemateriale, nemlig 250 års bevarede hospitalsjournaler fra flere millioner patientforløb. For at strukturere institutionens lange udvikling og det store materiale, har Anne Løkke valgt tre nedslag med 100 års mellemrum: 1797, 1897 og 1997.

I 1797 fungerede Frederiks Hospital primært som et sygehus for de fattige, som blev behandlet på det offentlige regning. På den tid var hospitalet en flot og meget respekteret institution i hovedstaden og der er næppe tvivl om, at de tre daglige måltider, roen og den forholdsvis rene seng har været befordrende for de fattige patienters helbredelse, når man betænker, hvordan Københavns slumkvarterer så ud på den tid. En af bogens mange patientskæbner, en 20-årig murerdreng, kan meget vel have reddet livet eller sin arbejdsduelighed, da han blev indlagt og behandlet for et gammelt sår på hånden, som ikke ville hele. Ubehandlede sår var potentielt livstruende og sårbehandling var dengang hovedopgaven på den kirurgiske afdeling, mens operation var undtagelsen. Hospitalet havde dog også betalende patienter. Der eksisterede et sindrigt system af ydelser, som kunne tilkøbes, herunder bedre kost, fødsel hos overjordemoderen, fritagelse for at være undervisningsobjekt, enestue samt det ultimative: En herskabelig sygelejlighed, som kostede en mindre formue. Hospitalet spejlede den tids meget klasseopdelte samfund og det er tankevækkende for læseren, at de tider måske er på vej tilbage i dag, hvor private sygeforsikringer vinder frem og privilegerer nogle samfundsgrupper. Igennem bogen analyserer Anne Løkke udviklingen i sygdomsbehandlingen og sygdomsbebrebet godt. Jeg studsede dog over, at teorien om de *fire* legemsvæsker nævnes som grundlaget for overlæge F. L. Bangs og den generelle sygdomstænkning omkring 1800. Legemsvæskerne og dermed sygdom blev næppe opfattet så ortodokst på den tid og havde fået følgeskab af andre sygdomsopfattelser knyttet til bl.a. nerve- og karsystem.

Hundrede år senere, i 1897, repræsenterede Frederiks Hospital ikke længere det ypperste i det danske sundhedsvæsen. Hospitalet var ned-

slidt og honorerede ikke de nye krav om hygiejne i patientbehandlingen. Indretningen af hospitalets "tekøkkener" illustrerede den aldrende institutions alvorlige skavanker. Det lille rum tjente både som køkken (inklusive opvask af service, spytttekus og urinkelber), garderobe for personalet, linnedsdepot, rengøringsrum samt lokum. Samtidig var hospitalet plaget af overbelægning, som betød, at patienterne blev lagt "dobbelt", d.v.s. to i hver seng. Hospitalet oplevede dog et lyspunkt inden for kirurgien, hvor anæstesigasser og netop hånd- og sårhygiejne havde fremkaldt en revolution. Et skifte, som i bogen er smukt illustreret af et fotografi med et hold kirurger, som står i hvide skjorter, vest og slips og skrubber fingre med sæbe og neglebørste foran hver deres vaskefad.

I 1910 flyttede hospitalet til nye bygninger på Blegdamsvej og fik indlagt vand, elektricitet og wc'er med afløb til kloak. I 1970 blev bygningerne revet ned og erstattet af et moderne højhusbyggeri, som fik en kortvarig glansperiode før det tørnede ind i de nuværende omskiftelige tider i sundhedsvæsenet og på hospitalet selv. Gode resultater var der ellers nok af. Fra 1897 til 1997 var produktiviteten blevet 50-doblet og gennemsnitsliggetiden reduceret fra 40 dage til 5 dage. En række uheldelige og farlige sygdomme var blevet til medicinske rutineopgaver og dertil kom nye behandlinger, f.eks. hjertetransplantationer og reagensglasbefrugtning, som i 1897 ville have været utænkelige. Men Rigshospitalet, ligesom resten af sundhedsvæsenet, er i tiltagende grad kommet i offentlighedens søgelys. Sundhedsydelserne skal måles, herunder patienternes tilfredshed, som er blevet et vigtigt succeskriterium. Rigshospitalet opfattes som en "*servicevirksomhed*", hvor den syge er "*kunde*", og hospitalet er for nylig begyndt at lave systematiske undersøgelser af patienternes oplevelse af hospitalsopholdet.

Anne Løkke har skabt en bog, som dels er rigtig flot illustreret, men som også formår at fortælle en kompleks historie igennem 250 år. De tre nedslag fungerer godt. De giver nogle interessante øjebliksbilleder og de indflettede patientskæbner giver fortællingen substans. Nedslagene fungerer samtidig som indgangsvinkler til tre forskellige tidsaldrer, som får lov til at spejle sig i hinanden. Fortællingen er tilmed underbygget af en række letforståelige tabeller og figurer om primært patientmaterialet. Anne Løkke fortæller en levende historie, som kan læses af alle med interesse for sygdoms- og sundhedshistorie.

Morten A. Skydsgaard

Irene Hellvik, Per Grau Møller, Henrik Vensild og Holger Villumsen (red.): Landbrugshistorien på museum. Beretning fra et symposium afholdt den 27.-28. oktober 2005. Landbohistorisk Selskab, 2007. 175 s., 158 kr.

En gang var landbruget ikke blot et hovederhverv, det var også i egen og andres opfattelse et hovedelement i landets kulturhistoriske identitet. Landbruget spillede derfor sammen med de gamle byhåndværk en stor rolle i den museale grundlæggelsesperiode i slutningen af 1800-tallet og første halvdel af 1900-tallet. Parallelt hermed har landbrugshistorien været et af de store temaer i dansk universitets- og arkivforskning, og landbrugshistorien fik tidligt sit eget selskab. Men i dag siver landbruget ud af museerne; tidligere landbrugsmuseer omdefinierer sig til egnsmuseum, transportmuseum eller "Historiens Hus" – eller lægger den landbrugshistoriske formidling ud til en *open air*-aktivitet, en gård eller et kulturlandskab (til gengæld er der opstået en underskov af små nostalgiske privatsamlinger). Heller ikke landbrugshistorien er den samme som før – så der var god mening i, at tre hovedkræfter, *Landbohistorisk Selskab, Dansk Landbrugsmuseum, Gammel Estrup* og museernes *landbrugspulje* i 2005 tog initiativ til et symposium om landbrugshistorien og museerne. De mange bidrag er nu samlet i en interessant antologi.

Formanden for Landbohistorisk Selskab, Per Grau Møller, lægger i forordet ud med det meget relevante spørgsmål om, hvorfor vi fortsat skal satse på landbrugshistorien, når erhvervet i dag er reduceret til under 5 % af den erhvervsaktive befolkning. Ud over, at landbruget stadig er et vigtigt eksporterhverv, peger Per Grau Møller her især på, at en væsentlig del af det danske kulturlandskab er skabt af landbrugserhvervet fra oldtid til nutid, hvor 60 % af landet stadig er landbrugsjord. I de senere år er det da også landskabshistorien, der i høj grad har stået i centrum, ikke mindst i de store forskningsrådssatsninger i 1990'erne ("Det agrare landskab", "Foranderlige landskaber" m.fl.), hvori også museerne har deltaget. Per Grau Møller omtaler ejendommeligt nok slet ikke denne væsentlige side af landbrugshistorien, selv om han selv var en central aktør i flere af disse projekter. Alligevel må man sige, at antologien afspejler, at interessen for landbrugets historie på mange måder er gledet fra erhvervets mennesker og produktioner til dets kulturelementer: bygningerne, haverne, husdyrene og landskaberne.

Kun et af bidragene fortæller om en egentlig samtidsundersøgelse af landbruget, nemlig Hanne Christensens artikel om en undersøgelse af landboliv i Midtsønderjylland, hvor forandringerne fra 1950 til i dag i produktion, bygninger og hverdag, blev dokumenteret ud fra et etnologisk livsformsperspektiv. Til gengæld handler hele to bidrag om de haver og planter, som før i tiden var helt fraværende, når landbruget og dets bygninger skulle udforskes. Gert Poulsen fra Nordisk Genbank fortæller om principper for indsamling og bevaring af ældre nytteplanter, mens Helle Ravn, Langelands Museum, fortæller om landbohaverne. Begge bidrag afslører dog i og mellem linjerne, at Danmark på dette område står langt bag Norge og Sverige. Indsamling og bevaring er kun i sin verden, og var det ikke for museerne, ville stort set ingen mark- eller haveplanter være bevaret på roden, fra roerne på Vestfyns Hjemstavngård til de alt for ofte nedprioriterede haver på fri-landsmuseerne. Også i bygningsfredningen er haverne nu med, dog kun med 11 landbohaver i forhold til 82 landbobygninger. Det fremgår af bidraget fra Lisbeth Brorson fra Kulturarvsstyrelsen, der også handler om mulighederne for bevaring af ikke-fredede landbrugsbygninger og om styrelsens temagennemgange, der afslørede uventet store egnsforskelle (hvor hun går let hen over, at egnsforskellene også afslørede væsentlige svagheder i den nuværende elitære fredningspraksis, der dog ikke skal lægges bi-dragyderen til last). Endvidere er der et interessant indlæg om husdyrene på museer af Niels Bendsen, Vendsyssel Historiske Museum, der bl.a. kommer ind på de etiske spørgsmål vedr. dyr på museum. Er det dyrplageri at holde sunde dyr i en gammeldags stald? Og forstår en bybofamilie, at en drillet tyr kan stange, selv om der et trådhegn mellem publikum og dyr? Og endelig er kulturlandskabsforskningen her repræsenteret ved det europæiske hedeprojekt *Heathcult* med dansk forankring på Grindsted-Vorbasse Museum (Holger Villumsen).

På den måde kan man sige, at museernes forskning, indsamling og bevaring til gengæld for den skruppende traditionelle kerne i landbrugshistorien: landbrugerne og deres redskaber – har fået nyt liv gennem en udvidet bredde i temaerne. Samtidig viser bidrag af bl.a. Irene Hellvik og Charlotte S. H. Jensen, at museerne også i formidlingen tager nye udfordringer op, som bl.a. gives af, at landbruget ikke mere er en selvfølgelig forståelsesramme for befolkningen.

Til gengæld savner man to andre temaer. Det ene er forholdet mellem landbrugshistorie og landbohistorie, et fælles problem både for museerne og de universitære forskningstraditioner. Jens Aage Søndergaard, Dansk Land-

brugsmuseum, er i sit bidrag om museets indsamlingspolitik inde på, at museets virkefelt er blevet omdefinert fra landbrugshistorie til landbohistorie, parallelt med at selskabet hedder Landbohistorisk Selskab. Men hvad er egentlig "landbohistorie"? Er det bare landsbyundersøgelser eller undersøgelser af et fortidigt andels-Danmark? Eller er det en ny kulturhistorisk dimension, hvor man med inspiration fra sociologiske og etnologiske forskningstraditioner eftersøger urban-rural modsætningsparret i nutidens kultur og livsformer med kritisk lys på myterne om, at den fysiske urbanisering til enhver tid også betyder de urbane livsformers sejr? Og hvorfor har vi så få landskabsudstillinger og landskabsmuseer? Det andet tema er den mere museologiske diskussion om branchemuseernes krise: Er det rimeligt, at fortidens erhverv lever videre i så mange landbrugs-, søfarts- og fiskerimuseer i forhold til antallet af industri-, service- eller informations-samfundsmuseer? Eller ligger problemet snarere i forholdet mellem specialmuseet og museet, der ser helheden, også land og by, ud fra lokale, regionale, nationale og internationale synsvinkel? Det er temaer, som burde tages op af andre symposier.

Peter Dragsbo

Niels Frederiksen: Et liv til søs. H. P. Thomsens erindringer om livet på havet 1874-1917 med kommentarer og supplerende bemærkninger indbefattende en maritim ordliste, der forklarer ord og vendinger. Fiskeri- og Søfartsmuseet, Esbjerg, 2006. 313 s., 148 kr.

Hans Peter Thomsen (1858-1935) var født på Fanø og blev sømand. Han nåede at sejle på seksten sejlskibe og senere på fem dampskibe, inden han gik i land som 59-årig. Det meste af tiden var Thomsen afsted på langfart i årevis uden at være hjemme. Med sejlskibene, der tit udgik fra Hamborg, gik han ofte i den bekendte fart på Sydamerika, men kom desuden rundt i Europa, Sydafrika og Indonesien. I kortere perioder mellem hyrerne arbejdede han hjemme ved familiens landbrug eller andet forefaldende arbejde på land. Thomsen blev med tiden selv parthaver og fører af et barkskib, men måtte i 1904 p.g.a. økonomiske problemer med skibet i stedet søge over i andres dampere som styrmand. Alt i alt en almindelig og solid sømandskarriere i overgangsperioden mellem sejl og damp, nøgternt berettet uden de store armbevægelser.

Med støtte i dagbøger og andet løbende nedskrevet materiale har den gamle søulk sat sig og med sin tydeligvis ikke skrivevante hånd nedfældet sine erindringer. Udgiveren har valgt at gengive Thomsens tekst med stavefejl, haltende sprog og usikker grammatik. Dette gør læsningen til lidt af en prøvelse. I stedet burde udgiveren have gjort både den gamle sømand og den nutidige læser den tjeneste at frisere og normalisere teksten.

Selve erindringerne fylder kun lidt under halvdelen af bogen. Hovedparten af resten udgøres af en hundrede sider lang maritim ordliste med yderst detaljerede forklaringer à la den store Ordbog over det Danske Sprog. Dette virker voldsomt, og ord som kaffe og brystsvag er vel ikke særlig maritime. Desuden bringer bogen forskelligt materiale om H. P. Thomsens familie, hans hus i Nordby (som i dag er Fanø Museum), data på de skibe, han har sejlet med, samt spredte oplysninger om ladninger og driftsresultater for nogle af hans skibe.

Bogen er gennemillustreret og nydeligt layoutet, men det kan ikke nægtes, at det samlede indtryk af bogen er noget flimrende med dens mange forskelligartede, tilsyneladende tilfældigt fremkomne og ikke særlig samarbejdede bestanddele. En resolut forlagsredaktør burde have grebet behjertet ind og styret projektet mere sikkert i havn.

Erik Gøbel

Hans Thomsen: Jens Bjerg – en saga blot. Lokalhistorisk Forlag for Bording Sogn, 2007. 163 s., 160 kr.

"Rejs du bare, din fyr! Prøv om du kan få det bedre!" Sådan lød faderens besked, afleveret med de obligatoriske ørefigener, da den 17-årige Jens Bjerg (1879-1928) ytrede ønske om at rejse hjemmefra for at realisere sine drømme om en karriere inden for handel og business. Jens Bjerg var ældste søn fra en hedegård i Hammer herred og som sådan uundværlig som arbejdskraft derhjemme. Han købte sig fri ved at hyre en karl i sit sted og drog, som så mange andre fra egnen havde gjort før ham, af sted som uldkræmmer. I 1902 kunne den driftige iværksætter opbygge en mindre tekstilvirksomhed i Bording Stationsby, et foretagende som lovede godt, men endte skidt. Husspektakler i Jens Bjergs nystiftede familie førte til opbrud fra Bording, derefter en mislykket løbebane som hotelvært og fabrikant forskellige steder i Jylland, konkurs og skilsmisse, og på ny en tvivlsom eksistens som omvandrende uldkræmmer,

denne gang på Færøerne. Her var markedet dårligt (færingerne gik i folkedragt!), så Jens Bjerg rejste videre til Reykjavik, hvor han i løbet af få år skabte sig en ny og lovende karriere som forretningsmand og hotelejer. Han døde pludseligt i en alder af 48 år, på et tidspunkt, hvor alt tegnede lyst for ham og hans nye familie.

I årene 1907 til 1910, på bunden af tilværelsen, satte Jens Bjerg sig for at skrive sine erindringer, "Min Levnedbeskrivelse fra jeg var 10 Aar". Disse erindringer har Hans Thomsen bearbejdet og udgivet i fyldige uddrag i sin 163 sider store bog, der i kraft af et fint udvalg af fotos fra datiden samt fra nutidens Bording og Reykjavik tager sig indbydende ud. Men skindet bedrager. I virkeligheden udgør Jens Bjergs erindringer kun en fjerdedel af stoffet, svarende til 25-30 normalsider. På trods af deres korte omfang giver disse sider dog et kulturhistorisk interessant indblik i, hvordan en begavet bondeknøs forsøgte at skabe sig en karriere inden for en vanskelig og usikker erhvervsbranche. Desuden har Hans Thomsen skrevet en fin indledning til Bjergs erindringer.

I modsætning hertil er anden halvdel af bogen, Hans Thomsens skildring af Bjergs karriere på Island, ikke noget vellykket projekt. Bortset fra enkelte avisartikler findes der kun sporadisk kildemateriale om emnet. Dette materiale, relevant såvel som irrelevant, fremlægges stort set in extenso i bogen. I tilgift får læseren en række mere eller mindre uvedkommende rejseskildringer fra Island samt flere sider uddrag af kendte sagatekster, illustreret med farvefotos af diverse sagalokaliteter. Ikke kun Jens Bjerg, men også hans forældre, indhyles i alt for megen sagamytologiske nimbus: Bjergs gamle fader kom sig ikke over "sønneta-bet"; hans moder blev en kendt "sagafortællerske" o.s.v. Det havde klædt fremstillingen, hvis Thomsen havde holdt sig til emnet og i stil med indledningen skrevet en kortfattet og sammenhængende afslutning.

Asger Simonsen

Hanne Thomsen og Jytte Thorndahl: El og gas til danske kommuner. Elmuseet og Gasmuseet, 2007. 342 s., 199 kr.

Vi savner den virkelig først, når den ikke er her. Elektriciteten. Og for 80 år siden kunne man sige det samme om gassen. Ingen varme, lys, madlavning og kraft i store dele af de stadig voksende byer. Forsyningsvirksomhedernes historie bliver sjældent anset for at være fængs-

lende, men alligevel har både el og gas siden midten af 1800-tallet i stigende grad været en uundværlig del af hverdagen og genstand for heftige politiske slagsmål. Med andre ord ligger der masser af materiale, der viser vejen frem til vores moderne levevis. Forudsætningerne for en større undersøgelse er derfor til stede – ikke mindst i lyset af at 2007 var industrikulturens år. Museumsinspektør Jytte Thorndal fra Elmuseet og museumsleder Hanne Thomsen fra Gasmuseet modtog i 2004 støtte fra Kulturarvsstyrelsen til tre nærstudier af elektricitetens og gassens udviklingshistorier i Viborg, Aalborg og Århus kommuner fra midten af 1800-tallet og til i dag. Projektet er ambitiøst anlagt med fokus på både empiri og lange linjer, teknologihi-storie, kulturhistorie, lokalhistorie, politisk historie og økonomisk historie.

El og gas til danske kommuner har to primære formål. For det første ønsker forfatterne at finde forskelle og ligheder i de to energiformers udviklingshistorier og navnlig undersøge den indbyrdes konkurrence. Både el og gas havde hver for sig potentiale til at dække 1900-tallets behov for varme, lys og energi i byernes boliger og fabrikker. For det andet ansukes både el- og gasforsyningen som et socioteknisk system, der ikke alene afhænger af den teknologiske udvikling, men påvirkes aktivt af politikere på lokalt og nationalt plan, fagfolk og forbrugere. Begge præmisser danner udgangspunkt for en interessant analyse, hvor elektricitetens ubestridte dominans over gassen bliver set kritisk efter i sømmene.

El og gas til danske kommuner har store ambitioner, der langt hen af vejen også indfries. Bogen kommer hele vejen rundt om emnet fra husmoderforeningernes rolle i salget af el til de internationale konjunkturers påvirkning af råvarepriserne. Især er bogens struktur en styrke, idet den giver læseren plads til fra- og tilvalg. Man kan vælge overblikket i de indledende afsnit om forsyningssystemernes teknologiske og politiske præmisser på landsplan, eller dykke ned i de empiriske afsnit om enten gassens historie, elektricitetens historie, eller en af de tre byers forsyningshistorie. Dog behandles gennemgående træk såsom gassens og elektricitetens funktion i hjemmet ikke i dybden i alle kapitler – her ville referencer i teksten eller et register have været en hjælp.

El og gas til danske kommuner imponerer især ved det store kildearbejde, der er lagt til grund for undersøgelsen. Kildetyperne spænder vidt og afslører et mangfoldigt arbejde i indsamlingsfasen – især fordi perioden strækker sig over mere end 150 år, hvor langt de fleste kildetyper findes i hele perioden i alle tre byer. Der er benyttet byrådsforhandlinger, forsyningssta-

tistikker, regnskaber, årsberetninger, fagtidsskrifter, aviser, aktionsgruppers analyser, breve og meget andet. Denne diversitet afspejler forfatterens ønske om at vise forsyningsvirksomhedernes historie så bredt som muligt. Herigennem demonstrerer forfatterne, at det lokale politiske klima og de enkelte byers interne erhvervsfordeling samt almene samfundsstrukturer havde en ligeså stor – og om muligt større – betydning i den ene forsyningsforms succes over den anden end de rent teknologiske muligheder.

De tre kommuner, Viborg, Aalborg og Århus, havde meget forskellige indstillinger til offentlig drift og differentieringen af priser på elektricitet og gas. Fra Viborg kommunes forholdsvis sene interesse for selv at overtage driften af gasværket fra Det Danske Gaskompagni i 1924 til Århus og Aalborg kommuners meget målrettede fokus på optimering og udvidelse af den lokale energiforsyning i årene omkring århundredeskiftet. Det er naturligvis en pointe – selvom forfatterne ikke selv nævner den – hvor forskelligt forsyningsvirksomhederne i tre kommuner kunne udvikle sig, selvom de lå forholdsvis geografisk tæt. Men ud fra en faglig synsvinkel ville det have klædt forfatterne til udbytte valget af netop disse tre kommuner og konsekvenserne af valget, udover at alle tre kommuner tidligt fik både gas- og elværk.

Overvejende er bogen velskrevet, om end den høje informationstæthed sætter sin naturlige begrænsning for, hvor meget man kan læse ad gangen. Forfatterne har som museumsfolk på henholdsvis Gas- og Elmuseet stor ekspertise på området, men det leder dem ikke til at skrive indforstået. Enkelte steder glipper det dog med et lidt for teknisk ordvalg med betegnelser som f.eks. snitbrændere (s. 67) eller buelamper (s. 175). Her ville en velanbragt illustration hjælpe den alment interesserede læser. Bogen har kun få illustrationer, men bortset fra ovenstående indvending har de relevans og ligefrem humoristisk karakter. Hvem vidste f.eks., at man på Århus Bade- og Lysanstalt omkring 1910 for kun 1,50 kr. kunne få et elektrisk karbad med frotering (s. 218) – datidens vej til sundhed – og sandsynligvis ikke helt ufarligt.

Alt i alt er *El og gas til danske kommuner* et solidt studie, der giver en bred men også detaljeret introduktion til elektricitetens og gassens historie i Danmark. Ligeså værdifuldt er bogens bud på, hvordan forsyningsystemers historie kan skrives uden at forfalde til den klassiske fremskridtoptimisme, og med en problematisering af at der heller ikke ved teknologihistorie er meget, der er "naturgivent" bedre end noget andet.

Nina Seirup

Inge Adriansen og Hans Schultz Hansen (red.): Sønderjyderne og Den store Krig 1914-1918. Museum Sønderjylland & Historisk Samfund for Sønderjylland, 2006. 373 s., 298 kr.

Åh nej, ikke endnu en bog om Sønderjylland, lød det fra en af mine venner, da hun så bogen. Det vil dog næppe skræmme den trofaste skare af læsere, der er specielt interesseret i landsdelens historie. Bogen har imidlertid så mange kvaliteter, at den appellerer til et endnu bredere publikum.

Udgangspunktet er dystert med over 5.000 faldne sønderjyder under 1. verdenskrig, tusindvis af sårede, flere årgange af unge mænd for hvem skyttegravskrigens rædsler aldrig slap sit tag, med de følgevirkninger det gav for hele landsdelens indbyggere.

Forlægget for antologien var en foredragsrække, Historisk Samfund for Sønderjylland holdt i 2005. Bogen består af en indledning, tidstavle, 15 tematiske kapitler, fakta- og citatbokse udarbejdet af i alt ni forskellige bidragsydere. Forfatterne har deres forankring i museums-, undervisnings- og arkiververdenen. Det, at forsøge at gøre en succesfuld foredragsrække til en antologi, kan være særdeles problematisk, men i dette tilfælde er det lykkedes særdeles godt. Redigeringsarbejdet må have været betydeligt, ikke mindst arbejdet med de mange fine illustrationer både i s/h og i farver.

Efter devisen, alle nye læsere kan begynde her, giver seminarielektor Jørn Buch på 40 sider en indføring i 1. verdenskrigs årsager, forløb og konsekvenser. René Rasmussen skriver veloplagt og med blik for det væsentlige om Sønderjylland ved krigens udbrud og fortsætter med interneringen af dansksindede ledere. Forløbet gav ikke anledning til de rædselsscenarier, som krigen i de efterfølgende år skulle afstedkomme. Populært sagt dokumenteres det tydeligt, at det første offer ved krigsudbruddet igen var "sandheden" – og det er jo slet nok. I et senere kapitel skriver René Rasmussen om sønderjyder i allieret krigsfangenskab. Her er tonen til tider nærmest munter, og han slutter af med, at der endnu i dag er eksempler på forbindelser i tredje og fjerde generation mellem efterkommere af sønderjyske krigsfanger og efterkommere af bønder i Frankrig, hvor fangerne tjente. Elendighed er der derimod rigeligt af i Martin Bo Nørregårds kapitel om sønderjyderne ved fronterne samt i Sven Falkner Sørensens kapitel om faneflugt. I forhold til de beretninger, der tidligere er blevet udgivet samt den eksisterende litteratur, er det begrænset, hvor meget nyt disse kapitler fremkommer med,

hvilket også gælder Birgitte Vestergaard Futrups bidrag om de sønderjyske krigsinvalider. Måske er det også et urimeligt krav at stille i en antologi af denne karakter. Desto mere imponeres man over Inge Adriansens bidrag. Hverdagslivet i Sønderjylland skildres med empati og faglig indsigt. Det gælder, hvad enten hun skriver om hjemmefronten eller allierede krigsfanger. Her er mange små historier, som virkelig bevæger én, skrevet uden skygge af sentimentalitet. Endnu mere fortjenstfuld er det, at formidlingen er sober men med bid, så man uvilkårligt reflekterer over det læste. I hendes bidrag om mindesmærker i Danmark for faldne sønderjyder samt om sønderjyske soldatergrave i Frankrig og England præsenteres vi for de meget kontante realpolitiske overvejelser, der ligger bag opførelsen og frem for alt selve isenesættelsen af mindesmærker. Mens de lokale mindesmærker over faldne i sognet omtales yderst respektfuldt, er tonen hård over for Mindeparken i Marselisborg. Her havde der fundet en selektion sted efter nationalt sindelag, således at faldne hjemmetyskere ikke blev medtaget. Hendes dom lyder da også, at hele anlægget er overflødigt, da de faldne jo allerede var mindet med erindringssteder lokalt.

Antologiens nok mest specialiserede kapitel om sikringsstilling Nord, Zeppelinbasen ved Tønder og andre militære anlæg har flere forfattere og virker lidt usammenhængende, hvilket nok skyldes, at en af hovedkræfterne døde inden fuldførelsen af sit bidrag.

Hans Schultz Hansen tager sig i et kort kapitel af grænsespørgsmålet under krigen, og Axel Johnsen følger trop med en udførlig analyse af krigens afslutning og revolutionen i november 1918. Endnu engang en periode i den sønderjyske historie, der er særdeles kaotisk og vanskelig at overskue, men det lykkes ham elegant at udrede trådene for læseren. Antologien mangler naturligvis heller ikke en omtale af DSK, Foreningen af Dansksindede Sønderjyske Krigsdeltagere 1914-18. Den står Hans Schultz Hansen for. Foreningen, som blev oprettet i 1936, forblev frem til 1988 *foreningen*, der på godt og ondt holdt minderne om krigen i live. Den tid er nu forbi, men mit bud er, at også DSK'erne ville have været særdeles tilfredse med bogen. Når man selv er opvokset i et sønderjysk sogn og i slutningen af 1960'erne og 1970'erne fik fortalt historier af eller med udspring i DSK'ernes beretninger, kan det kun glæde, at det er lykkedes forfatterne at skabe en kollektiv fortælling om landsdelens svære år under den store krig. Hæver man sig op over det personlige plan, kan alle glæde sig over, at de fleste bidragsydere er eksperter, der har påtaget sig at formidle deres forskningsbaserede studier i en ny og lettilgæn-

gelig form. Bogen kan varmt anbefales til alle historisk interesserede, hvad enten der er tale om lærd eller læg.

Peter Fransen

Helle Reinholdt: Hugo Matthiessens Skanderborg. Fotograferet september 1918. Forlaget Hikuin, 2007. 68 s., 120 kr.

Kulturhistorikeren Hugo Matthiessen (1881-1957) er nok mest kendt for sine velskrevne skildringer af forgangne tiders bødler, tyve, prostituerede, Limfjord og Hærvej, der fortsat hører til blandt perlerne i dansk kulturhistorisk forskning. Al rosende omtale af denne omfattende bogproduktion til trods er Matthiessens største præstation uden sammenligning de systematiske fotograferinger af danske købstads-miljøer fra Skagen til Nexø, som han foretog 1913-22, inden kameraet i det næste årti blev rettet imod danske vejstrøg og herregårde.

I 1987 påtog Højbjerg-forlaget Hikuin sig den store opgave at publicere Matthiessens utallige fotografier fra de danske købstæder. Med faglig og økonomisk bistand fra lokale museer og fonde er fotografierne fra de enkelte købstæder lokaliseret i Nationalmuseets arkiv og løbende publiceret. Nyeste skud på stammen er så Skanderborg, hvis huse, gader, gårdmiljøer og gadedøre Matthiessen fotograferede i september 1918. Før man kommer på sightseeing i Skanderborg er man blevet introduceret til mennesket og fotografen Hugo Matthiessen og Helle Reinholdt, museumsinspektør ved Skanderborg Museum, har opridset den lokale baggrund for Matthiessens visit i 1918 og skrevet de ledsagende billedtekster. Hertil kommer litteratur- og kildeoversigt samt bykort og motivliste, så interesserede læsere har mulighed for at orientere sig yderligere.

Fotografierne bærer vidnesbyrd om et enestående stykke dokumentationsarbejde fra Matthiessens hånd. Bogen vil således være til gavn og fornøjelse for alle med interesse for by-, arkitektur-, kunst-, slægts- og lokalhistorie i al almindelighed og Skanderborgs historie i særdeleshed. Fotografierne bliver ikke mindre relevante af, at mange af de pågældende bygninger og gårdmiljøer i dag er blevet kraftigt restaureret, eller for længst er bukket under for det fremskridt, der sjældent levede plads til topede brosten og dueslag på gavlen.

Matthiessen så helst, at der ikke optrådte mennesker på hans fotografier, men både Skan-

derborgs indbyggere og deres høns har dog ofte sneget sig med alligevel, ligesom hestepærer er en obligatorisk rekvisit, når der er taget billeder af gade- og vejstrækninger. Sådanne "forstyrrende" elementer gør dog ikke bog eller fotografier ringere – tværtimod!

Jakob Ørnbjerg

Bent Vedsted Rønne: Mellem to fronter. Arbejderbevægelsens historie i Haderslev 1873-1940. Haderslevs historie bd. 1. Haderslev Byhistoriske Arkiv, 2005. 319 s., 298 kr.

Det er både et spændende emne og en vigtig bog der her præsenteres for læseren, og stadsarkivar Bent Vedsted Rønne har gjort et stort arbejde ved udarbejdelsen af denne fremstilling, der langt hen bygger på arkivalsk materiale, samt omfattende og dermed tidskrævende studier i lokale aviser m.v. Emnet er i sig selv spændende, fordi vi her har at gøre med en arbejderbevægelse, der fra starten skulle forholde sig til to typer af kollektive identiteter, dels den socialistiske og dels den nationale. Skulle danske arbejdere prioritere det nationale over det socialistiske, når de nu var borgere i Preussen og del af det tyske kejserrige, eller skulle de tage udgangspunkt i virkelighedens verden og engagere sig fuldt og helt i den tyske arbejderbevægelse? Det var et centralt spørgsmål for arbejdere i Haderslev før 1920.

Emnet bliver selvfølgelig ikke mindre spændende af, at det nordslesvigske område skiftede nationalt tilhørsforhold efter 1. verdenskrig. De mest interessante afsnit af bogen er måske dem, hvor vi følger de tyske socialdemokraters overgang fra at være en del af SPD til at blive en del af det danske Socialdemokrati og de tyske fagorganisationers tilsvarende skifte fra tysk fagbevægelse til den danske fagforeningsstruktur. På begge områder skete det med tøven og nogen modvilje, fordi der var tale om at flytte fra noget, der var bedre end de nye forhold, de skulle vænne sig til. Tone og tradition var meget forskellige i det danske og det tyske Socialdemokrati. De sønderjyske partiforeninger måtte indordne sig under den centralistiske organisationsform i det danske Socialdemokrati, skriver forfatteren. I SPD havde partimedlemmer og foreninger i højere grad været vant til at præge debatten og beslutningerne. På lignende vis måtte de faglige organisationer omstilles til forholdene i dansk fagbevægelse; således skulde det tyske bygningsarbejderforbund deles op på fag – murere, tømrere, murerarbejdsmænd

o.s.v. – og under de danske forhold skulle fagforeningerne koncentrere sig om det faglige (løn og arbejdsforhold) og ikke diskutere politik, som de tyske arbejdere havde været vant til under tyske forhold. Interessant at se den danske organisationsmodel i det lys.

Socialismen kom til Haderslev i begyndelsen af 1870'erne og da i Lassalles udgave, d.v.s. ADAV (Allgemeiner Deutscher Arbeiterverein), og de første fagforeninger blev også oprettet her. Overraskende er det at møde svenske August Palm i Haderslev, men han var der også. Det var dog først fra 1890'erne, efter socialistlovens ophævelse, organiseringen rigtigt kom i gang, og de nordslesvigske områder blev ikke et af det tyske Socialdemokratis stærke områder. Frygten for udvisning holdt nogle tilbage, og for andre gik det nationale forud for det sociale og politiske. Det er interessant at bemærke, at det var en kreds af arbejdere, der i begyndelsen af det 20. århundrede tog fat på organiseringen af danske arbejdere på et selvstændigt nationalt og dansk grundlag; det blev i 1911 til Dansk Arbejderforening for Nordslesvig, som var vendt imod Socialdemokratiet. Fra 1890'erne blev der dannet fagforeninger i større omfang, og fagbevægelsen opstod her som en blanding af industriforbund og fagforeninger. Haderslev fik med det såkaldte Fagforeningernes Kartel fra 1898 en lokal faglig fællesorganisation i byen. Det blev Fagforeningernes Kartel sammen med Socialdemokratiet, der markerede arbejderbevægelsen i politiske sager før verdenskrigen.

Vendepunktet blev selvfølgelig 1. verdenskrig, som for den almindelige tysker blev en hård tid, efterhånden som krigen trak ud. Det er ikke til at sige ud fra bogen, om forholdene var værre eller bedre i Haderslev end andre steder. Vi får også historien om Haderslev i revolutionsårene 1918-20. Fra november 1918 blev der dannet arbejderråd og soldaterråd i Haderslev. Men udtryk for revolutionære strømninger var det ifølge Bent Vedsted Rønne ikke. Afstemningen i Nordslesvig gav dansk flertal, og vi forstår til fulde, at de tyske socialdemokrater, der i 1919 endelig var sluppet af med det preussiske monarki og havde fået den republik, de havde kæmpet for så længe, ikke var udeelt begejstret for at skulle forlade den nye republik og flytte over i det gamle danske monarki.

Fra 1920 bliver arbejderbevægelsen i Haderslev så et stykke Danmarkshistorie. Særlig interessant er her selvfølgelig perioden fra 1930'erne, hvor kampen mod nazismen kom i forgrunden. Kommunisterne førte deres egen kamp mod nazisme og fascisme, mens socialdemokraterne talte for et samarbejde med andre partier i kampen mod de danske og tyske nazister. En af de kendte socialdemokrater blev

ekskluderet og etablerede en forening til kamp mod nazismen på et rent nationalt grundlag.

Det er ikke de litterære blomster eller sproglige finurligheder, der præger Bent Vedsted Rønnes fremstilling; vi er tæt på kilderne; nogle steder måske for tæt, måske for beskrivende og nærmest leksikalsk, f.eks. hvor vi bevæger os igennem alle de socialdemokratiske organisationer. Mange personnavne forbliver navne, som vi ikke forbinder noget med. Jeg havde gerne set lidt mere om konteksten, herunder Haderslev by, om byens arbejdere og byens arbejdspladser. Det er i udpræget grad en organisationshistorie og bevægelsens historie, Bent Vedsted Rønne fortæller. Man kunne nok også have ventet, at den historiske kontekst ville være mere nærværende i en bog med dette emne. For min skyld måtte første del frem til 1920 gerne være skrevet mere eksplicit som et stykke "tysk historie". Især perioden under Wilhelm II var en vigtig periode i tysk historie og i tysk arbejderbevægelses historie. Det kan eksempelvis undre, at Köller-politikken i begyndelsen af det 20. århundrede behandles så kortfattet, når nu nationalism-socialisme-problematikken er en af de centrale i bogen. Man ville vel også have ventet, at socialdemokraterne i Haderslev forholdt sig til de diskussioner, som blev ført i det tyske Socialdemokrati i perioden, f.eks. reformdebatten i forlængelse af von Volmars politik i Bayern eller diskussionen blandt de preussiske socialdemokrater om kampen mod treklassevalgetten, for slet ikke at tale om den heftige strid om krigsbevillingerne i 1914. Jeg havde gerne set Haderslevs arbejderhistorie skrevet ind i den bredere tyske historie. Disse bemærkninger rokker imidlertid ikke ved bogens mange fortjenester og det gode arbejde, Bent Vedsted Rønne har lagt for dagen. Der er meget nyt at hente i bogen, og det er en særdeles informativ bog, som med garanti vil blive konsulteret, når emnet er arbejderbevægelsen i Sønderjylland, og som også kaster interessante vinkler over dansk arbejderbevægelse i det hele taget.

Knud Knudsen

Henrik Lundtofte (red.): Samarbejde og sabotage – seks mænd 1940-45. Historisk Samling fra Besættelsestiden 1940-1945, 2006. 271 s., 200 kr.

Historisk Samling fra Besættelsestiden har udgivet dette lille, velbearbejdede værk i anledning af sit tyveårs-jubilæum. Man har valgt at forme jubilæumsskriftet som en antologi over seks meget forskellige personligheder, der på

hver deres vis har sat sig spor i besættelsestidens historie. Nogle har gjort det tydeligt, andre af dem er knapt blevet bemærket, og det er denne bogs store fortjeneste at bringe også disse sidstes historier frem i lyset. Mens socialdemokraten H.C. Hansens og den tyske rigsbefuldmægtigede dr. Werner Bests aktiviteter under krigen formentlig er kendt af de fleste, i hvert fald i en vis udstrækning, er dette næppe i samme grad tilfældet for så vidt angår de fire andre aktører.

Niels Wiium Olesen beskriver i sit kapitel om H.C. Hansen en stræbsom og succesrig socialdemokratisk leder, der besidder alle de for en politisk førerskikkelse nødvendige kvalifikationer, herunder en vis kynisme. Der tegnes et levende og i mange henseender sympatisk portræt af Hansen, og ikke mindst beskrivelsen af hans aktivitet under departementscheffsstyret 1943-45 vidner om en pragmatisk, men mål- og ansvarsbevidst politiker, der virker for Danmarks såvel som for sin egen og sit partis sag. Mens læseren på det første par sider kan få indtryk af en fremstilling, der synes set gennem socialdemokratiske eller måske endog hansenske briller, vinder portrættet i nuance og alsidighed efterhånden som læsningen skrider frem. Balancen mellem samarbejdspolitik og national interesse og den meget langsommelige bevægelse fra den for Tyskland fordelagtige pragmatisme til en forsigtigt pro-britisk holdning, beskriver Wiium Olesen fint i sin skildring af forholdet mellem Hansens og Christmas Møllers syn på sidstnævntes virksomhed i London.

Landstingsmanden og landbrugspræsidenten Henrik Hauch hører utvivlsomt til en af datidens glemte politikere, og i sit kapitel gør Mogens Rostgaard Nissen et vellykket forsøg på at rette op på denne mangel. Man får herigennem indtrykket af en vilje- og principfast person, der afviser at stille sig i spidsen for en national samlingsregering, og som forfægter liberale synspunkter uden at tabe nødvendigheden af det parlamentariske samarbejde af syne. Rostgaard Nissen skildrer medrivende, hvorledes Hauch under de vanskelige vilkår i krigens første år formår at varetage dansk landbrugs eksportinteresser, og ride stormen af overfor kritik fra det stærkt højrenationale LS såvel som hans egen partifælle Madsen-Mygdahl, der havde rettet skarpe anklager mod ham for ikke tilstrækkelig effektivt at fremme landbrugets interesser. Rostgaard beskriver Hauch som en stærk personlighed, der både var åben for andres (end landbrugernes) berettigede krav på at blive tilgodeset, og én som, når det gjaldt, var villig til at forhandle med hvem som helst – endog med besættelsesmagten – hvis han anså det for at være til gavn for dansk landbrugs interesser.

Henrik Lundtofte beskriver en anden af de sjældent omtalte skikkelser fra besættelsestiden, overretssagfører Ejnar Krenchel. Krenchel påkaldte sig megen vrede for i tale og skrift at tage til orde imod sabotagen og for at gøre det gennem et vel aktivt opsøgende samarbejde med besættelsesmagten. Dette var sådan set i god overensstemmelse med, hvad ledende politikere havde lagt op til, men Krenchels selvstændige og øjensynligt helt unødvendigt pro-aktive initiativ blev ikke værdsat, og blev i følge Lundtofte af samtiden fundet mindre unskyldeligt. Krenchel lå ellers forsvarspolitisk tæt op af tredvernes radikal-socialdemokratiske holdninger. Han var en ægte discipel af Hørup og dermed formentlig anti-militarist af samme principielle årsager som den mangeårige udenrigsminister, dr. Peter Munch. Dertil kom, at Krenchel efter april 1940 hørte til blandt de mest tilpansningsivrige og tysk-positive meningsdannere, og hyldede den opfattelse, at man skulle lade stormagterne udkæmpe deres indbyrdes krig, uden fra dansk side at tage del i deres væbnede opgør. Overretssagfører Krenchels lange række af radioforedrag, hvori han undsagde sabotagen, gav ham tilnavnet "den danske Goebbels", og den illegale presse rettede massive smædekampagner mod hans person. Heri blev hans troværdighed systematisk undergravet ved anklager for pædofili, homoseksualitet i almindelighed, tyskvenlighed og nazi-sympatier. Lundtofte beskriver Krenchels agitation og de illegale avisers modpropaganda som udslag af en intens psykologisk krigsførelse, som blev fejlet ind under gulvtæppet af efterkrigstidens konsensus om det enige Danmark, der stod forenet bag Modstandsbevægelsen og samarbejdet med England.

En nærmere præsentation af den tyske rigsbefuldmægtigede dr. Werner Best er næppe påkrævet. John T. Lauridsen følger imidlertid interessante detaljer til det kendte billede af legemliggørelsen af den tyske side af samarbejdspolitikken i doktorens skikkelse. Vi får beskrevet en ambitiøs embedsmand, der går sine egne veje både i forhold til *Wehrmacht* og i forholdet til Berlin, hvor *Auswärtiges Amt* synes at være hans talerør overfor, såvel som i nogen grad skærm imod, rigets ledelse. Bests evne og vilje til samarbejde med danske myndigheder og enkeltpersoner i bestræbelsen på at få sin egen "danske løsning" til at fungere og derved skaffe Tyskland de for krigsførelsen nødvendige forsyninger er grundigt beskrevet, men Lauridsen giver tillige læseren et godt indblik i denne løsningsmodels begrænsninger. Bests forsøg på at få *Wehrmachts* øverste repræsentanter i Danmark, og herunder navnlig general von Hanneken, til at indse, at sabotagen skulle bekæmpes

som alle andre lovovertrædelser med politi, efterforskning og kriminalpræventiv indsats er velbeskrevet. Kapitlet konkluderer, at Best til det sidste og trods al modgang formåede at fastholde sin personlige *approach*, der sigtede mod at bruge færrest mulige tyske ressourcer på besættelsesadministrationen af og kontrollen med Danmark. Best fastholdt det standpunkt, at tyske interesser i Danmark skulle varetages gennem danske myndigheder, idet ethvert brud med de eksisterende forhold ville udgøre et unødigt dræn af tyske kræfter.

Lulu Anne Hansen og Mona Jensen beskriver to kommunistiske modstandsfolk, der vel nok er ukendte navne for de fleste: Hans Peter Poulsen og Frants Gertsen. Der er tale om Esbjerg-lokal-historie, hvad beretningerne dog ikke bliver mindre interessante af. Til gengæld er det to "mikro-historier", der ser begivenhederne næsten udelukkende med de portrætteredes og deres partis egne øjne. Det gør ikke historierne mindre interessante, men det er som om, de hænger frit svævende uden sammenhæng med det omgivende samfund, besættelsesmagten eller for den sags skyld SOE. Skønt disse strukturer er nævnt i beretningerne, synes det at ske sporadisk og uden nærmere analyse af sammenhængen med de to hovedpersoner og modstandsbevægelsens overordnede *policy*. Begge portrætterne er skrevet med empati og under fremdragelse af mange velvalgte detaljer i de to modstandsfolks psyker. Konkluderende skriver forfatterne, at Poulsen og Gertsen, "Bernhard" og "Keld" som de betegnedes, personificerede henholdsvis initiativ og evnen til at skaffe opbakning, og at de var "loyale partiarbejdere, der hver for sig besad de kvalifikationer, der krævedes for at udfylde DKP's forskellige funktioner i modstandsarbejdet"

Sammenfattende må bogen *Samarbejde og sabotage – seks mænd 1940-45* anerkendes for at samle seks interessante og velskrevne personskildringer og for gennem tilførelsen af viden om nogle sjældent omtalte aktører på fin måde at udvide de fleste læsers besættelsestidshorisont.

Kjeld Galster

Hans V. Poulsen: Den gode vilje. En husmandsdreng fra Tåsinge fortæller om opvækst og ungdom. Landbohistorisk Selskab, 2007. 150 s., 178 kr.

Rundt omkring i landet udkommer der mellem år og dag ganske mange erindringer. De fleste

egner sig kun for en snæver familiekreds eller et mindre lokalområde, og så er der en del af erindringslitteraturen, som fortjener større udbredelse. Hans V. Poulsens erindringer hører ganske afgjort hjemme i den sidste kategori, for med disse optegnelser bliver fortiden næsten lyslevende. De er skrevet med stilfærdighed og beskedenhed, men også med engagement og stolthed over, at det gik trods små kår. For et ungt menneske som undertegnede er det mest iøjnefaldende den omstændighed, at bogen handler om en forholdsvis nær fortid, men under nogle forhold, man umiddelbart troede hørte den fjerne fortid til. Ved nærmere eftertanke ved man dog godt, at det rindende vand, toiletter, isolering, landbrugets tekniske hjælpemidler og ikke mindst velstanden i samfundet ikke er så forfærdelig gammel, men det hele bliver jo alt for nemt til en ren selvfølgelighed, og så er det godt at stoppe op og få tingene sat i perspektiv.

Hans V. Poulsens barndom og ungdom blev tilbragt på Tåsinge – han blev født i 1933 – og det er primært her, erindringerne udspiller sig, selv om tiden som soldat og de første år på Bornholm også hører med til historien. Vi hører om foreningerne, om kammeraterne, konfirmationsforberedelsen, de første forelskelser og højskoleophold, men først og fremmest om det lille husmandssted og det daglige slid for at få til dagen og vejen. Om drengens ansvarlighed, da hans far bliver syg, og om de drøje år, da den nykonfirmerede Hans Poulsen skal ud at tjene for bønder. Vi er med, da traktoren holder sit indtog, og da Hans Poulsen som ung husmand må se i øjnene, at landbruget alene ikke kan brødføde familien. Det er det 20. århundredes store industrielle og teknologiske udvikling, der afspejles i Hans Poulsens erindringer om det lille, nære samfund som en uløselig del af den omgivende verden.

Hans Poulsen kan skrive, så man får lyst til at læse det. Der er ikke mange tyngende årstal i fremstillingen, men i bogens sidste kapitel sættes alle årstallene på plads i en komprimeret oversigt over levnedsløbet. Man kan diskutere, om kapitlet havde gjort mere gavn forrest i bogen, men det er en bagatel. Korrekturlæsningen lader en del tilbage at ønske, men stavfejl rækker ikke ved, at *Den gode vilje* er en skildring af det 20. århundredes landbrugshistorie i vadedstedet mellem Danmark som landbrugs-samfund og Danmark som industrination. Gode bøger af den slags er ikke hylderarer, men de er nyttige for forståelsen af en tid, hvor det i høj grad var den gode vilje, det kom an på.

Karsten Hermansen

Henrik Gjøde Nielsen: Øster Hassing Kirke. 1880 – 29. august – 2005. Hals Museum, 2005. 80 s., 98 kr.

Den lille bog, som er udgivet i anledning af 125-års jubilæet for opførelsen af Øster Hassing Kirke, er den fjerde i en serie om kirkerne i Hals Kommune (nu Aalborg Kommune), som Hals Museum har udgivet de seneste år. Heraf har museumsinspektør Henrik Gjøde Nielsen forfattet de tre. Bøgerne er udformede som en slags sognehistorier, der tager udgangspunkt i kirken, men i lige så høj grad beskriver livet omkring den og søger at forbinde det med de større linier i dansk (kirke)historie.

Forfatteren går kronologisk frem og vender sig efter en kort præsentation af sognet og kirken mod middelalderen. Den nuværende Øster Hassing Kirke havde nemlig en forgænger, opført omkring år 1300 og nedrevet i 1880. Desværre er kendskabet til den ældre kirke begrænset: Nationalmuseet berejste først sognet efter nedrivningen, og ifølge forfatteren findes der end ikke et fotografi af kirken. Enkelte inventargenstande er bevaret, deriblandt døbefonten og prædikestolen, som anvendes i den nuværende kirke. Mest berømt er bronzehjorten fra Øster Hassing, en hjorteformet lystestage af malm, som fandtes indmuret i alterbordet ved nedbrydningen af kirken (nu i Nationalmuseet). Disse genstande får naturligt nok en særlig omtale i bogen, men ellers fokuserer afsnittene om forholdene i den ældre tid mest på mere farverige begivenheder i sognets historie: Vi hører om hekseprocesser og kejserkrigens plyndringer, om barnemordersker og slagsmål om stolestader.

I 1877 styrtede kirkens østgavl ned, og efter afsløringen af adskillige lignende svagheder i murværket besluttede man at opføre en helt ny kirke i sognet frem for at istandsætte den gamle. Det skete ikke uden trakasserier af økonomisk og anden art, men 29. august 1880 kunne den nye kirke, tegnet i romanske former af arkitekt J. E. Gnuddtzmann, indvies. Gjøde Nielsen opridser forløbet og beskriver derpå kirkens inventar samt de to renoveringer, den har gennemgået siden opførelsen. Sidst i bogen er lister over præster og kapellaner ved gammel og ny Øster Hassing Kirke samt litteratur- og kilde-liste. De regnskabsbøger for perioden 1672-1880, som er bevaret i Landsarkivet for Nørrejylland, omtales dog ikke. Man kan ikke forvente et så omfattende materiale gennemgået til en publikation af denne type, der ret beset handler om den nye kirke, men det havde nok været relevant at nævne regnskabsbøgernes eksistens, idet indholdet af dem uden tvivl vil kunne kaste mere lys over den forsvundne kirkes historie.

Anmeldelser

Gjøde Niensens bog er husstandsomdelt i Øster Hassing Sogn i anledning af jubilæet og må siges først og fremmest at være relevant for læsere med særlig interesse for netop denne lokalitet. Det er en sognehistorie, fortalt i et letforståeligt sprog med blik for de gode historier, og den giver en udmærket indføring i emnet for den lokalhistorisk interesserede. Bogen er illustreret med sort/hvide fotos af vekslende kvalitet.

Rikke Ilsted Kristiansen

Lise Skjøt-Pedersen: Porcelænsfabriken "Danmark" 1936-1969. Københavns Porcellains Maleri. Historisk-topografisk Selskab for Lyngby-Taarbæk Kommune, 2006. 227 s., 158 kr.

For tredive-fyrre år siden kendte alle danskere til produkter fra porcelænsfabriken i Lyngby. Måske ikke af navn. Men de fleste havde kendskab til hjem, hvor man anvendte store kaffe- og spisestel som Rosenborg, når der skulle dækkes op til gæster, eller kendskab til hjem, hvor man gjorde flittig brug af de ildfaste fade fra Dan-ild-serien i den daglige husholdning. Der

for har en bog om fabriken og dens produkter et potentielt stort publikum.

Bogen er også indbydende at bladere i med de mange farvestrålende illustrationer. Og den har guldgrube, som dette udsagn leveret af den administrerende direktør: "*Det folk vil have, er seks flade, seks dybe og en scooter*" – 1950'erne på kort form. Men desværre ligger hovedvægten på opremssninger af udsagn om arbejdet på fabriken med for mange gentagelser i irrelevante sammenhænge. Og i sidste del af bogen gennemgås stel efter stel uden synderlige sammenfatninger. Det bliver næsten uoverkommeligt. Der er ellers gode oplysninger her og der, som man ikke vil kunne finde i andre udgivelser. Som grundlag for videre studier er der altså noget at hente, hvis man er tilstrækkelig ihærdig og kan forlige sig med den manglende systematisering. Men det er ikke en bog for de mange.

Det er trist, at det er endt sådan, for der er gode hensigter: Forfatteren har haft ambition om at komme hele vejen rundt om produkterne, fra designidé over udformning, produktion, markedsføring, distribution og butikssalg til forbrugernes valg og håndtering af genstanden. Det er modigt at forsøge at gabe over så meget. Men det er altså ikke vellykket i resultatet.

Tove Bendtsen

English Abstracts of Articles in the Present Volume of "Fortid og Nutid"

Translated by Jørgen Peder Clausager

Arthur Arnheim:

The Danish Royal House of Glücksburg and the Russian Jews

It has been known since 1912 that in 1907 the Danish King Frederik VIII made an attempt at stopping a wave of persecutions of Jews, then breaking out in Russia. An appeal to the King's nephew, Czar Nicholas II, appears to have had a positive effect. This appeal, however, was merely the last of a series of approaches that had been made by the Danish royal family since 1882, in order to influence the Romanoff dynasty to adopt a more tolerant policy towards the Jews in Russia. The prompting to act in the matter came from Jewish circles at home and abroad. The secrecy which it was necessary to observe in the treatment of these matters has meant that the source material is slender and has to be searched for in many different places.

Bertel Nygaard:

Frederik Schiern and Universal History

The Danish historian Frederik Schiern (1816-82) is one of the most important examples of how the inspiration from Georg Wilhelm Friedrich Hegel's philosophy of history shaped the development of historical studies in Denmark in the 1830s and -40s. During these years and until his death Schiern developed his ideas on historical science and the philosophy of history and about universal history beyond the framework of nations. For later generations of historians this has constituted a body of ideas that was not only something to be rejected, but also something that could serve as inspiration. By looking more closely into these ideas it is possible to introduce light and shade into the understanding of the development of historical science in Denmark. Perhaps it is even possible at the same time to challenge the theoretical and methodological considerations which lie at the root of modern historians' conception of their subject.

Medvirkende ved dette nummer

Dan H. Andersen, f. 1956, ph.d., forfatter.

Arthur Arnheim, f. 1929, historiker

Charlotte Appel, f. 1960, dr.phil., lektor, Institut for kultur og identitet, Roskilde Universitetscenter.

Tove Bendtsen, f. 1946, cand.mag., projektleder, Kunstindustrimuseet.

Charlotte Christensen, f. 1945, mag.art. i kunsthistorie.

Peter Dragsbo, f. 1948, mag.art., overinspektør, Museum Sønderjylland – Sønderborg Slot.

Peter Fransen, f. 1962, ph.d., seniorforsker, Landsarkivet for Fyn.

Kjeld Galster, f. 1952, ph.d., m.a., militærhistoriker, Forsvarsakademiet.

Finn Grandt-Nielsen, f. 1940, mag.art., fhv. museumsinspektør, Odense Bys Museer.

Erik Gøbel, f. 1949, cand.mag., seniorforsker, Rigsarkivet.

Karsten Hermansen, f. 1961, ph.d., organist ved Marstal Kirke.

Carsten Jahnke, f. 1968, dr.phil.habil, adjunkt, Saxo-instituttet, Københavns Universitet.

Steffen Elmer Jørgensen, f. 1953, ph.d., arkivar, Landsarkivet for Nørrejylland.

Knud Knudsen, f. 1951, mag.art., lektor, Institut for Historie, Internationale Studier og Samfundsforhold, Aalborg Universitet.

Lise Gerda Knudsen, f. 1977, cand.mag., museumsinspektør, Odense Bys Museer.

Rikke Ilsted Kristiansen, f. 1971, cand.mag., redaktør, Danmarks Kirker.

Jes Fabricius Møller, f. 1966, ph.d., adjunkt, Saxo-instituttet, Københavns Universitet.

Jette Møllerhøj, f. 1972, ph.d., post.doc, Saxo-instituttet, Københavns Universitet.

Henrik Gjøde Nielsen, f. 1960, cand.phil., museumsinspektør, Hals Museum, Nordjyllands Historiske Museum.

Bertel Nygaard, f. 1977, ph.d. Institut for Historie og Områdestudier, Aarhus Universitet.

Sebastian Olden-Jørgensen, f. 1964, ph.d., adjunkt, Saxo-instituttet, Københavns Universitet.

Nina Seirup, f. 1981, cand.mag., projektmedarbejder, Den Gamle By, Danmarks Købstadsmuseum.

Ager Simonsen, f. 1943, cand.mag., Tarm.

Morten A. Skydsgaard, f. 1967, cand.med., ph.d., museumsinspektør, Steno Museet, Danmarks Videnskabshistoriske Museum, Aarhus Universitet.

Jakob Ørnbjerg, f. 1976, cand.mag., ph.d.-stipendiat, Institut for Historie, Internationale Studier og Samfundsforhold, Aalborg Universitet.

Vejledning til forfatterne

Fortid og Nutid udkommer i marts, juni, september og december. Manuskripter kan indsendes løbende til redaktionen, hvis adresser findes i kolofonen. En udførlig forfattervejledning findes på tidsskriftets hjemmeside, www.fortidognutid.dk – nedenfor anføres blot enkelte overordnede retningslinier.

Artikler bør ikke være længere end 20-25 A 4-sider og bedes skrevet i pkt. 12 med halvanden linies afstand. Debatindlæg bør ikke være på over 10 sider. Alle artikler forsynes med en kort manchete, hvori artiklens/debatindlæggets tema og hovedresultater præsenteres. Desuden skal artiklen/debatindlægget være forsynet med en kort forfatterpræsentation.

Gældende retskrivning skal følges, og anvendelsen af fremmedord begrænses til det strengt nødvendige. Særlige udtryk, som ikke kan forudsættes almenkendte, bør forklares første gang de optræder.

Citater sættes med citationstegn og i kursiv. Er citaterne hentet fra fremmedsprogede værker, oversættes de til nudansk, evt. med en henvisning i en fodnote til, at det er forfatterens oversættelse.

Artikler bør – så vidt muligt – være skrevet i Microsoft Word.

Notehenvisninger foretages ved tal, som sættes højt hævet over linien, og altid efter evt. tegnsætning. Noterne sættes som fodnoter nederst på siden i en mindre punktform og uden linieskift mellem noterne. Som hovedregel bør noter alene indeholde litteratur- eller kildehenvisninger. De skal altid være så fyldige, at den interesserede læser uden besvær vil kunne finde frem til den benyttede litteratur og det anvendte kildemateriale.

Forfatteres navne og titlerne på den anvendte litteratur skrives altid fuldt ud første gang de nævnes. Herefter kan der foretages forkortelser og henvises til den note, hvori den fulde reference optræder. *Fortid og Nutid* anvender ikke litteraturoversigter.

Artiklerne forsynes med illustrationer. Det er op til forfatteren at komme med et udspil til, hvilke illustrationer der skal benyttes. Ligger man selv inde med billedmaterialet, kan der, ved artiklens fremsendelse, medsendes en fotokopi af illustrationerne med reference til, hvor originalen findes, og hvorledes den kan rekvireres eller evt. scannes fra originalmaterialet.

Indhold

Nyt fra DHF 3

Artikler

Arthur Arnheim: Glücksborgerne og de russiske jøder 5

Bertel Nygaard: Frederik Schiern og universalhistorien 19

Debatanmeldelser

Sebastian Olden-Jørgensen: Konge, kirke og samfund i dansk senmiddelalder.... 41

Jette Møllerhøj: Det forrykte menneske ... 47

Anmeldelser

Søren Michael Sindbæk: Ruter og rutinisering. Vikingetidens fjernhandel i Nordeuropa. (Steffen Elmer Jørgensen) 54

Klaus-Joachim Lorenzen-Schmidt (Hrsg. v.): Geld und Kredit in der Geschichte Norddeutschland. (Carsten Jahnke) 56

Volker Vogel (Hrsg. v.): Holzfunde aus dem mittelalterlichen Schleswig. (Carsten Jahnke) 58

Ole Færch: Diplomatarium Hornumse. Tingsvidner, breve og andre dokumenter fra Hornum Herredsting, Nibe og Nørholm birketing, bd. 1-2 og Ole Færch: Herredsfogeder og skrivere ved Hornum herredsting, Nørholm og Nibe birketing samt Hornum-Fleskum herredsting. (Henrik Gjøde Nielsen)..... 60

Lone Leegaard: Pesten – Europa i katastrofens tegn. (Lise Gerda Knudsen)

Jens Glebe-Møller: Struensees vej til skaffottet. Fornuft og åbenbaring i Oplysningstiden. (Sebastian Olden-Jørgensen) 62

Michael Bregnsbo: Caroline Mathilde. Magt og skæbne. (Dan H. Andersen) 63

Bent Knie-Andersen: Horsens – købstaden og guldsmedene 1500-1900. (Charlotte Christensen) 64

Harald Ilsoe: Biblioteker til salg. Om danske bogauktioner og kataloger 1661-1811. (Charlotte Appel) 65

Kasper G. Andersson: Til Folkets Sande Gavn – Et dansk numismatisk guldaldertidsbillede. (Finn Grandt-Nielsen) 67

Anne Løkke: Patienternes Rigshospital 1757-2007. (Morten A. Skydsgaard) 68

Irene Hellvik, Per Grau Møller, Henrik Vensild og Holger Rasmussen (red.): Landbrugshistorien på museum. Beretning fra et symposium afholdt den 27.-28. oktober 2005. (Peter Dragsbo) 69

Niels Frederiksen: Et liv til søs. H. P. Thomsens erindringer om livet på havet 1874-1917. (Erik Gøbel) 70

Hans Thomsen: Jens Bjerg – en saga blot (Asger Simonsen) 70

Hanne Thomsen og Jytte Thorndahl: El og gas til danske kommuner. (Nina Seirup) 71

Inge Adriansen og Hans Schultz Hansen: Sønderjyderne og Den store Krig 1914-1918. (Peter Fransen) 72

Helle Reinholdt: Hugo Matthiessens Skanderborg. Fotograferet september 1918. (Jakob Ørnbjerg) 73

Bent Vedsted Rønne: Mellem to fronter. Arbejderbevægelsens historie i Haderslev 1873-1940. (Knud Knudsen) 74

Henrik Lundtofte (red.): Samarbejde og sabøtage – seks mænd 1940-1945. (Kjeld Galster) 75

Hans V. Poulsen: Den gode vilje. En husmandsdreng fra Tåsinge fortæller om opvækst og ungdom. (Karsten Hermansen) 76

Henrik Gjøde Nielsen: Øster Hassing Kirke. (Rikke Ilsted Kristiansen) 77

Lise Skjøt-Pedersen: Porcelænsfabrikken "Danmark" 1936-1969. (Tove Bendtsen). 78

Abstracts 79

Medvirkende ved dette nummer... 80